

8547
Е У К Р А Ї Н С Ь К А А К А Д Е М І Я Н А У К
І Н С Т И Т У Т І С Т О Р І І М А Т Е Р І А Л Ь Н О Ї К У Л Ї Т У Р И

К. Ш Т Е П А

МАРКС, ЕНГЕЛЬС
I
ПРОБЛЕМИ АНТИЧНОГО СПОСОБУ
ПРОДУКЦІЇ

ВИДАВНИЦТВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
КИЇВ • 1934

06-10

В С Е У К Р А Ї Н С Ь К А А К А Д Е М І Я Н А У К
І Н С Т И Т У Т І С Т О Р І І М А Т Е Р І А Л Ь Н О І К У Л Ь Т У Р И

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

К. Ш Т Е П А

МАРКС, ЕНГЕЛЬС
І
ПРОБЛЕМИ АНТИЧНОГО СПОСОБУ
ПРОДУКЦІЇ

4758

50507
Коп. 24
н. 32(5)-457
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Тр. м. 1-т 24. УРСР - 1974
Сп. кін. 24. УРСР - 1964

КИЇВ

1934

ВИДАВНИЦТВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“ та
інших покажчиках Української Книж-
кової Палати.

Відповідальний редактор *Ф. Козубовський*
Літредактор *Л. Збрага*
Учений коректор *Б. Козловський*
Техредактор *С. Скомський*

Дозволяється випустити в світ.

Голова Редакційно-видавничої ради ВУАН акад. *О. В. Палладін*.

I. Античність як суспільна формація

Суперечності, що властиві капіталістичній системі *ab ovo*, з самого зародження її, поглиблюються в міру її розвитку і доходять до найбільшої гостроти на найвищому щаблі цього розвитку, в стадії імперіалізму. Імперіалізм бо є остання фаза капіталізму, що виявляє очевидні ознаки свого розкладу й гниття. Імперіалістична війна 1914—1918 рр., лише наблизила неминучий кінець капіталізму, заплутавши ще більше його противенства, довівши їх до загальної й перманентної кризи.

Після війни європейську буржуазію охоплює настрій глибокого песимізму, передчуття скорого кінця, настроїв, що був притих на короткий час ефемерного prosperity 1925—1927 рр., щоб відродитися з більшою силою знову, з початком сучасної загальної кризи. Природно, він найбільше виявився в країні, що перед усіма зазнала на собі всіх наслідків війни і стала перед кризою найменш озброєною, зовсім знесиленою й знекровленою — в Німеччині.

„З 4 серпня 1914 р. твердо встановлено [steht es fest], що сучасна європейська культура за останні десятиліття дев'ятнадцятого століття переступила свій кульмінаційний пункт і вступила у спадну фазу свого розвитку“, — так пише, між іншим, ще 1925 р. один з корифеїв буржуазної науки, знаменитий історик Едуард Мейер (Spenglers, [Untergang des Abendlandes]), солідаризуючись цілком з поглядами Освальда Шпенглера, книжку якого „Загибель Заходу“ він розглядає. Не погоджуючись з деякими деталями, він високо цінує твір Шпенглера, що, на його думку, є не якась „ефемерна праця, а досягнення нашої науки й літератури, що довгий час не втратить свого впливу“.

Шпенглер — це апостол буржуазії часів занепаду капіталізму, бо ніхто не зумів так виразно і з таким пафосом, що заслуговує на кращу долю, передати її найінтимніші настрої і переживання. Недарма ж його праця була цілою епохою і витримала десятки видань, а ім'я його було не менш популярне, ніж Форда й подібних йому „героїв“ сучасної буржуазії.

Провідна думка Шпенглерової „Загибелі Заходу“ зрозуміла вже з заголовку. Але констатувати просто неминучу загибель капіталізму було б для ідеолога буржуазії малою заслугою перед своїм класом. Треба було примирити її з подібним гірким присудом, знайти для неї якусь утіху. І цю утіху Шпенглер знаходить у тому, що не тільки сучасна Європа наближується до своєї загибелі, а такої ж долі зазнали перед нею багато інших культур, бо такий закон або, краще, фатум історичного процесу. Кожна культура має свою власну „душу“, і завдання історика саме в тому й полягає, щоб збагнути історичну зумовленість цієї душі, образні форми [Gestaltungen] її життя, її „долю“ [Schicksal] (Ed. Meyer, cit. op.). Але при всій різноманітності історичних культурних кіл, їх споріднює спільність їх фатуму. „Всі ці культури є самостійні організми; над їх життям, у якому розгортається їхня душа, панують іманентні умови їх буття [Daseins]. Усупереч усім глибоким відмінностям між ними, всі вони проходять однією дорогою, яку вказує їм фатум і яка завжди залишається рівною для всіх...: повне надій піднесення до найвищого розквіту, а потім занепад через пізній час культури до повернення її на цивілізацію, і нарешті, спускання, не зважаючи на всі зовнішні досягнення, до бездушевного стану животіння [Fortvegetierens], позбавленого історії, — стану, що може тривати [fortschleppen] в тих самих застиглих формах, протягом століть і тисячоліть, подібно до ісламського світу з часів монгольського завоювання або до Китаю з кінця другої династії (220 р. н. ери) Хань“ (Ed. Meyer, op. cit.). Такими словами передає зміст Шпенглерової концепції всесвітньо-історичного процесу Ед. Мейер і, заявивши ще раз про свою принципову солідарність з нею, розвиває її далі: „Стійкі культури розвиваються спочатку ізольовано у вузьких окреслених рамках; але відтіля вони кидають проміння на

сусідні райони, поширюють свою область, стикаються одна з одною, даючи й беручи, і можуть через те вирости до широких кіл, що невинно збільшуються. Але саме тому зростає також і опір первісних [urswüchsigen] елементів історичного життя, яких споріднена культура, хоч і прийняла їх до свого складу, не спромоглася цілком перемогти. І тоді ж починає хитатися [wandeln] внутрішня істота, душа цієї культури, аж поки виснажена буде її внутрішня сила; вона опошлюється [verflacht], застигає в безсиллі і відмирає. Учасниками такого спектаклю ми і є сьогодні: європейська культура зробила спробу, всупереч усім унутрішнім противенствам, підкорити собі цілий світ; але її одність була лише уявною, і вона сама себе пожерла, сама завдала собі смертельних ран, з яких вона має зійти кров'ю, у тій боротьбі, що в ній самій викликала поставлена мета" (Ed. Meyer, op. cit.).

І Освальд Шпенглер, і Едуард Мейер однаково переконані в неминучій загибелі капіталізму, який вони, природно для них, ототожнюють з західною культурою. Обидва вони пояснюють цю загибель іманентними законами історичного процесу, яким однаково підлягає всяке культурне коло і що в головному сходять до виродження культури з переходом її в стадію „цивілізації“. Ця ж стадія позначається поширенням культурних здобутків серед мас — чи то будуть маси „варварів“ — чужинців, чи своїх таки неосвічених або менш освічених співгромадян. Ріст культури вшир, на їхню думку, може відбуватися коштом її глибини та якості. Обидва буржуазні вчені шукають аналогії сучасному в минулому і знаходять її в загибелі античної культури, що є для них таке ж органічне історичне коло, замкнене в собі й закінчене, як і сучасний світ. А різниця між Шпенглером та Мейером полягає в тому, що перший з них вбачає подібність між античністю та сучасністю лише в загальних тенденціях розвитку (піднесення, розквіт, перехід від культури до цивілізації, застиглість і занепад), тоді як другий готовий шукати аналогій скрізь, у всіх про-
явах античного й сучасного життя.

І Шпенглер, і Мейер, пояснюючи неминучу „загибель Заходу“ іманентними законами історичного розвитку „культурних циклів“ (Мейер) чи „організмів“ (Шпенглер), залишаються до

кінця песимістами, бо немає сили, яка б могла перемогти ці закони. Інакше підходить до цього питання М. Ферреро, популярний історик старого Риму. В своїй брошурі „*Ruine de la civilisation antique*“ (1920) Ферреро також порівнює занепад античної культури з занепадом сучасної, висловлюючи думки не менш песимістичні, ніж Шпенглер або Мейер. Але він бачить причину цього занепаду, і в першому і в другому випадку, не так в іманентних чинниках розвитку культурних циклів, як у зовнішніх: для римської культури такими були навали варварів, для європейської — більшовизм. „Події, що хвилюють [agitent] Росію протягом трьох років, ... можуть довести цивілізації, повній ілюзій щодо своєї сили й міцності, які можуть бути далекі наслідки катастрофи принципу авторитету, за доби, що не має жодної інтелектуальної дисципліни...“, — такими словами закінчує Ферреро свою працю про „Загибель античної цивілізації“. „Ферреро, говорячи про загибель античного світу, говорить справді лише про сучасність, про загибель сучасного світу, — пише Eduard Berth у передмові до книжки Сореля „Загибель античного світу“ (Georges Sorel, *La Ruine du Monde antique, Conception matérialiste de l'Histoire*, 2, Paris, 1925). На думку Ферреро, діючим фактором цієї загибелі є більшовизм, і проти нього повинні виступити, об'єднавшись, усі благородні душі (les bons esprits), коли хочуть урятувати сучасний світ...“ „Почесний“ історик старого Рима закликає до інтервенції проти країни Рад, розглядаючи таку ніби далеку від життя, „кабінетну тему“, як „Загибель античної цивілізації“. „Ферреро, — продовжує цитований автор, що називає себе учнем Сореля, — як відомо належить до демократичних традицій; він виступає на оборону західної демократії проти скіфського варварства Леніна“. І, нарешті, закінчує він панегирик цьому „лицареві“ західної демократії: „Ферреро мав цілковиту рацію, порівнюючи більшовизм з тим лихом [désastres], що повалило імперію цезарів“.

Такої ж думки додержує і білоемігрант професор М. Рословцев у своїй капітальній праці „*The economic and social History of the Roman Empire*“: антична культура занепадала під натиском варварів, з одного боку (пор. Ферреро), через надмірну експансію, неможливість освоїти чужі культурні елемен-

ти (пор. Мейера й Шпенглера) — з другого боку; чи не чекає така ж доля і сучасну європейську культуру, яка також, подібно до римської, надмірно поширилася коштом глибини, і якій також загрожують „внутрішні варвари“?

Порівняння занепаду античної культури з безперечним навіть для апологетів його занепадом капіталізму є, таким чином, загальне місце в сучасній буржуазній науці, коли такі різні автори, як Шпенглер і Мейер, Ферреро і Ростовцев, в різних виразах повторюють його в своїх працях. Але таке загальне місце надзвичайно симптоматичне і для характеристики занепадницьких настроїв буржуазії „часів занепаду“ і, разом з тим, для характеристики тої глибокої кризи, що її переживає буржуазна історична наука, уже з кінця XIX ст. Уже рікертіанство, з його запереченням усяких історичних узагальнень, з його тоскним закликком „назад до Ранке!“ — було виявом банкрутства буржуазної історії. Але Шпенглер пішов куди далі від Рікerta. Від заперечення історичного узагальнення він переходить уже до заперечення самої історичної науки як такої, до найчистішого антиінтелектуалізму й інтуїтивізму, що межує з містикою. Та й що як не містика є його „фізіономічний метод“? Проте, Освальд Шпенглер і був і є більше публіцист, ніж історик, більше аматор, ніж фахівець, і тому, може, не він „робить погоду“ у „справжній“, високо-академічній науці? Але Едуард Мейер, цей уже стопроцентний *Fachgelehrte*, краса і гордість буржуазної науки? Чи варто було писати такі обширі томи, з таким найдосконалішим апаратом критики, з таким глибоким аналізом фактів, щоб закінчити визнанням, що завдання історика є збагнути „душу“ культури та її таємничу „долю“ („*Seele*“... „*Schicksal*“)? Мейер також уживає ці Шпенглерові шедеври в лапках, — він не звик ще до подібної термінології, йому подобається більше академічний термін „*Kulturkreis*“, але він же заявляє, що „з головними твердженнями такого розуміння історичного життя він погоджується“ (цит. кн., с. 11)! Виходить, справа лише в назвах. І, справді, чи не все одно — „*Kulturkreis*“ чи „*Seele*“, коли зміст обох понять однаковий.

В чому ж причина безсилля буржуазної історії, того тупика, з якого вона не може вийти? А безсилля видно передусім у тому, що вона одночасно втратила і здатність до аналізу (Шпенглер),

і здатність до синтезу (Рікерт). Аналіз вона відкидає як щось непотрібне, а там, де повертається до синтезу, плутається в голих абстракціях, безплідних аналогіях або фантастичних конструкціях, найвідвертішій містиці. Конкретно це безсилля виявляється в нерозумінні справжніх законів історичного розвитку, підміні їх різними сурогатами або хованні за агностицизмом. А причина цього безсилля полягає в тому, що буржуазна історія, при всьому тому величезному матеріалі, який вона встигла зібрати, при найдосконалішому апараті філологічної критики, залишається неозброєною тим єдиним методом, який робить з історії справжню науку, а не збірку антикварних відомостей, белетристичних фантазій, публіцистичних вправ, — методом діалектичного матеріалізму, безсмертними творцями якого були К. Маркс та Ф. Енгельс ¹⁾).

Безсилля буржуазної історії збагнути історичний процес у цілому або в окремих його фазах виявляється, між іншим, і в розумінні античного світу, — певніше, у нерозумінні справжнього змісту його специфічності, неумінні визначати його місце у всесвітньому історичному процесі.

Історія поглядів на античність, історичного вивчення античності — це історія самої історичної науки. До половини XIX ст. власної історії античного світу фактично й не було. Винятки, на зразок Нібура, були поодинокі. Античність вивчали загалом у так званій „класичній філології“, де власне історії віддавали дуже скромне місце у розділі „реалій“, що притягалося головне для коментування класичних авторів. При чому, на цій історії, як і на всьому, що належало до „класичного“, лежав густий осад старого гуманізму, з його поетизацією й ідеалізацією античності. Цікавилися переважно античним мистецтвом, літературою, філософією, менше фактами політичної істо-

¹⁾ Маркс ще в першій своїй праці „Відмінність натурфілософії Демокріта від натурфілософії Епікура“ вказує на недіалектичність концепції кругобігу історичного процесу: „Усе людство мусить пройти неминучий цикл народження, розквіту й зав'ядання, — це дуже банальна істина... Народження, розквіт і зав'ядання цілком загальні невизначені поняття, під які можна все підвести; але вони нічого не пояснюють. Сама смерть преформована в живому, і її форму треба було б тому зрозуміти в її специфічній особливості, як форму життя“ (Соч., т. I, с. 23).

рії, ще менше публічно-правовими інституціями (держава, право) і майже зовсім не цікавилися соціально-економічними відносинами. Історик Heeren був тут щасливим винятком.

Підвищений інтерес до античності, зв'язаний з нездоровою ідеалізацією культурних елементів її, як зразків „класичного“, почався з часів т. зв. відродження і тривав більшою чи меншою мірою до середини ХІХ ст., будучи іноді виразом реакції, у вигляді т. зв. „класицизму“. Класицистичний підхід паралізував справжній науковий інтерес до античності і найнегативніше відбивався на її науковому вивченні. Отже лише з подоланням класицизму могла початися справжня наука про античний світ.

Історики ж цікавилися античним світом мало, не наважуючись або не бажаючи вступати на заповідне поле „класичної філології“. До того ж, у самій історичній науці панував чисто антикварний або ідіографічний напрямок, далекий від прагнення до узагальнень і співставлень. Найвищим ідеалом був прагматизм, що найвищого розквіту дійшов у Леопольда Ранке.

Але й після того, як історія античного світу визволилася з лещат класичної філології, у ній довго зберігався її попередній антикварний або ідіографічний, частково біографічний характер, що позбавляв її загального інтересу. Відділя — і погляд на античність як на цілком замкнене історичне коло (у Ед. Мейера — „Kulturkreis“), що не має жодного зв'язку з наступною історією. При чому, таку своєрідність уявлялося як щось цілком зрозуміле, без дальшого поглиблення, аналізу фактів. То була перевага аналізу над синтезом, — „вагнерівський“ період історичної науки, після того, як вона під пером Нібура вийшла з свого дитячого віку.

Подібний напрямок, що дав багато і позитивного в розумінні великої сирої роботи, колосального нагромадження матеріалу, висвітлення монографічним шляхом різних окремих питань, несподівано набув потім значення певної теорії у вигляді рікертіанства, що вже принципово заперечує узагальнення і зводить завдання історії до голої констатації фактів.

Рікертіанство, будучи скероване головне проти марксієвського матеріалістичного розуміння історії, було певною мірою

реакцією і проти тих вульгарних узагальнень, уподібнень, теорій, що свідчили лише про неможливість наукового синтезу для історичної науки, не заплідненої методом історичного матеріалізму. Зокрема, в галузі античної історії подібні ідеалістичні або механістичні синтетичні спроби привели до найвульгарнішої модернізації, що була гіршою за найпримітивніший ідіографізм та антикварність. Модернізація бо не тільки не допомагала з'ясовувати справжній зміст фактів античної історії, а остаточно заплутувала їх. У даному разі вона не може знайти собі виправдання в тому, що, модернізуючи античну історію, робили її популярнішою — подібна бо популярність є справді тільки вульгаризація. Такої модернізації допускався вже й знаменитий історик Рима Теодор Mommsen, за що його жорстко висміює Карл Маркс. Один з сучасних найавторитетніших фахівців історії античності — Wilamowitz-Moellendorf — справедливо говорить, що популярність Mommsena пояснюється не так його науковими заслугами, при всій їх значенності, як тим, що він усюди притягав до висвітлення фактів з античності сучасні йому політичні теорії. Те ж говорить Віламовіч і про відому історію Греції англійського вченого Грота (Grote, History of Greece), що трактував питання афінської демократії цілком у дусі англійського лібералізму першої половини XIX ст. (див. Wilamowitz-Moellendorf, Geschichte der Philologie, у Norden-Gercke, Einleitung in die Altertumswissenschaft, 1927). В цьому саме обвинувачує Mommsen К. Маркс: „В реальних енциклопедіях класичної давнини можна подибати безглузде твердження, що в античному світі капітал був цілком розвинений — „бракувало тільки вільного робітника й кредитових установ“. Навіть і Mommsen у своїй „Римській історії“ впадає в одне quid pro quo за другим“ (Капітал, I, с. 110, пр. 39). Але ще далі пішов у цьому напрямку Роберт Пельман, що в своїй праці „Історія античного соціалізму і комунізму“ (нове видання під назвою „Geschichte der sozialen Frage in der antiken Welt“) доводить модернізацію античності до абсурду. Це з властивою йому гострото викриває Франц Мерінг у своїй критичній статті з приводу „Походження християнства“ К. Каутського. Подібну ж модернізацію античності, хоч і без таких крайнощів, як у Пельмана, знаходимо ми і в

Мейера, і в Белоха, і в Ферреро, і в Brentano, і в Сореля, так само, як і в багатьох *di minores*, особливо в питанні про капіталізм в античності. Не вільні від такої модернізації й дехто з наших істориків античності, як Тюменев і, особливо, Сергеев ¹⁾).

Модернізаторські тенденції більшості авторів виявлені переважно в трактуванні питань економічної й соціальної історії античності, яка найменше цікавила істориків антикварно-філологічної школи. Модерністи механічно переносять на факти античного життя поняття й категорії сучасного, не розуміючи діалектики історичного розвитку. Зате в буржуазній науці ми маємо й реакцію цим тенденціям, — реакцію, що не має нічого спільного ані з антикварною школою, ані з рікертіанством. Це концепція Бюхера-Родбертуса. К. Бюхер виходить з думки, що всяке суспільство характеризується певними економічними відносинами, при чому визначальний момент цих останніх є шлях, що його проходить продукт праці від продуцента до консумента. Залежно від цього Бюхер і визначає три головні форми господарства: ойкосне (за термінологією Гільдебрандта — „натуральне“), або домашнє, міське і народне. Цю схему Бюхер застосовує до конкретної історії, при чому за ним виходить,

¹⁾ „Буржуазна економія дає нам таким чином ключ до античної і т. д. Але зовсім не в тому розумінні, як то розуміють економісти, що затирають усі історичні відміни і в усіх суспільних формах бачать форми буржуазні“ (Маркс, К критике политической экономии, с. 73, ГИЗ, 1931), — такими словами засуджує Маркс антидіалектичність модернізації історії.

Цікаво, що й Ніцше, сам фахівець з античної історії, також негативно ставився до модернізаторських тенденцій в історичній науці і зокрема засуджував за це Момзена: „Хто намагається оживити римську історію, освітлюючи її з погляду мізерних і ефемерних партійних інтересів сучасності, той грішить перед минулим ще більше, ніж кабінетний учений, що все вбиває й заморожує“. Звичайно, ідеаліст Ніцше, засуджуючи модернізацію, виходив з інших передумов, ніж матеріаліст-діалектик Маркс.

Проти модернізації античної історії Маркс говорить дуже виразно і у вступі до „18 бріумера“: „Забувають влучне зауваження Сісмонді: римський пролетаріат жив коштом суспільства, в той час як сучасне суспільство живе коштом пролетаріату. При такій корінній відміні в матеріальних економічних умовах античної й сучасної класової боротьби і політичні прояви її в обидві епохи подібні між собою не більше, ніж архієпископ кентерберійський і священник висот Самуїл“.

що господарство всього античного світу було ойкосним, середньовічне — міським і господарство нових часів — народним. В такому разі античність для Бюхера є знову своєрідне історичне коло, що має свої специфічні, властиві лише йому, тенденції розвитку.

Безперечно, концепція К. Бюхера є значний крок уперед як проти модернізаторів, так і ідіографістів. Від наївного ідіографізму її відрізняє спроба дати античності певне місце в загальному історичному процесі, визначити античність як певну фазу цього процесу. Від вульгарних модернізаторів типу Р. Пельмана Бюхера відрізняє здорова тенденція сприймати історичні факти в їх конкретній зумовленості й специфічності, а не абстрактно. Проте, концепція Бюхера — механістична і тому вона не може задовольняти науковим вимогам. Головна хибка Бюхера в тому, що він за критерій для визначення специфіку господарчих суспільних форм бере не первісний момент продукції і продукційних відносин, а факт іншого порядку — обмін, що, при всьому його великому значенні в суспільному житті, не може бути визначальним уже тому, що він не є первісний. Друга помилка його в тому, що він розглядає певні суспільні стадії, не зважаючи їх унутрішніх противенств, зумовлених самим рухом суспільства, не зважаючи факта можливого співжиття різних економічних форм в одному суспільстві, коли ці форми є вияв різних етапів суспільного розвитку. Невірна в своїй основі концепція Бюхера не витримала критики істориків-фахівців: Ед. Мейер — для античності, К. Белов — для середньовіччя довели невідповідність її історичним фактам.

Вище за Бюхера, широтою охоплення фактів і оригінальністю присудів, багатобічністю синтезу, стоїть Макс Вебер, найталановитіший з буржуазних соціологів, з фаху свого історик античного світу. Стоячи цілком на методологічних позиціях економічного матеріалізму, подібно до Ю. Белоха або Г. Дельбрюка, М. Вебер подає багато оригінальних думок з приводу різних фактів економічно-соціальної історії античного світу, остерігаючись вульгарної модернізації і не впадаючи в голу описовість ідіографізму. Тому його присуди часом підкуповують своєю глибиною і чеканністю, своїм ніби непе-

реможним логіцизмом. Без ніякого сумніву, для урозуміння античності Макс Вебер сказав останнє слово, яке тільки могла сказати буржуазна наука в її обмежених можливостях. Але тим то це останнє слово найвиразніше й свідчить про її безсилля. Макс Вебер — не діалектик. Він не моніст. Він — типовий еклектик. Він — цілком у полоні теорії т. зв. багатофакторності. Тому в його побудовах, при всій їх величності, немає „стилю“, немає єдиного стрижня, єдиної провідної до кінця ідеї.

І соціологія, і історія стають справжніми науками лише відтоді, як Маркс і Енгельс створили для них нову методологічну базу у вигляді діалектичного матеріалізму. Бо тільки діалектичний матеріалізм дозволяє послідовно запроваджувати в цих науках принцип закономірності, без чого взагалі не може бути науки. Тільки методологія діалектичного матеріалізму дозволяє вивчати історичний процес як такий, у його цілому і в окремих його фазах. І тільки ця методологія дозволяє вивчати закономірність суспільного життя в її специфічності, не підмінюючи її пустими й фантастичними аналогіями чи то з організмом, чи з індивідуальною психікою, чи з тваринним видом, залежно від настрою дослідника. І нарешті, ця ж методологія дає змогу вивчати конкретну закономірність кожної конкретної фази історичного процесу, кожної конкретної форми суспільних відносин. Зокрема, лише метод діалектичного матеріалізму робить можливим наукове розуміння античності, в її конкретній специфічності, дозволяє віддати їй визначне місце в загальному процесі історичного розвитку всесвіту. Лише вона звільняє науку про античність від баласту вульгарної модернізації, так само як і ідеалізації класичного естетизму; вона ж надає вивченню античності нового змісту, дозволяючи вивчати її не лише як комплекс специфічних культурних елементів, більшої чи меншої вартості й інтересу, але як певний ступінь всесвітньоісторичного процесу, саме як одну з суспільних формацій¹⁾.

¹⁾ „Матеріалістичне розуміння історії, чи, краще сказати, поширення матеріалізму на царину суспільних явищ, усунуло дві головні хибі давніших історичних теорій. Поперше, вони в кращому разі розглядали самі не ідейні

Для матеріалістичного розуміння історії, Марксова теорія суспільних формацій має кардинальне значення, навіть більше: вона становить головний зміст Марксо-Ленінової методології історії. Теорія суспільних формацій передусім дає твердий і вичерпний критерій для визначення конкретних фаз історичного процесу: це — спосіб продукції. Спосіб продукції є сукупність виробничих відносин, що визначається, поперше, формою сполучення продуцента з засобами продукції, а подруге — формою привласнення продукту праці, тобто для антагоністичних громад — формою експлуатації. Спосіб продукції є база, на якій буває побудована ціла система надбудов — політичних, юридичних, ідеологічних. Спосіб продукції разом з цією системою надбудов і складає суспільну формацію¹⁾.

мотиви історичної діяльності людей, не досліджуючи того, звідки виявляються ці мотиви, не дошукуючись об'єктивної закономірності в розвитку системи суспільних відносин, не вбачаючи коріння цих відносин у ступеневі розвитку матеріальної продукції; подруге, давніші теорії не охоплювали саме діяльності мас людності, а історичний матеріалізм уперше дав змогу з точністю природничої науки досліджувати суспільні умови життя мас та зміни в цих умовах. Передмарксівська „соціологія“ та історіографія в кращому разі давали накопичення сирових, уривками набраних, фактів та змалювання окремих сторін історичного процесу. Маркс показав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу повстання, розвитку та занепаду суспільно-економічних формацій, розглядаючи цілокупність усіх суперечних тенденцій, зводячи їх до точно визначуваних умов життя та продукції різних класів суспільства, усуваючи суб'єктивізм та довільність у виборі окремих „провідних“ ідей чи в пояснюванні їх, викриваючи коріння всіх без винятку ідей і всіх різновірних тенденцій у стані матеріальних продукційних сил...

„... які є об'єктивні умови продукції матеріального життя, що утворюють базу всієї історичної діяльності людства, якому закономірно підлягає розвиток цих умов, — на все це звернув увагу Маркс і показав шлях до наукового вивчення історії як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності та супереччї процесу.

„... В низці історичних творів Маркс подав блискучі й глибокі зразки матеріалістичної історіографії, аналізу становища кожного окремого класу, і подекуди різних груп та верств усередині класу, наочно показуючи, чому і як „кожна класова боротьба є боротьбою політичною“ ... яку складну, мережу суспільних відносин та проміжних ступенів від одного класу до другого, від минулого до майбутнього, аналізує Маркс, щоб відшукати всю результативність історичного розвитку“ (В. Ленін, Карл Маркс, сс. 15—18, ДВУ, 1925).

¹⁾ „Живучи суспільним життям, люди заходять у певні, доконечні, від їхньої волі незалежні відносини, продукційні відносини, які відповідають

А історичний процес є послідовна зміна суспільних формацій. Зміна цілком закономірна. Підлягає вона законам діалектики і насамперед законові суперечності, бо умова суспільного руху є суперечність між продуктивними силами і продукційними відносинами громади. Перехід від однієї фази суспільного руху до другої відбувається не шляхом еволюції, мирного й поступового переростання або вrostання одних форм у другі, а через революційні стрибки, через насильне знищення продукційних відносин, що стали гальмом для розвитку продуктивних сил. Проте, в межах однієї формації можлива і еволюція певних явищ, що зумовлює собою нагромадження кількісних змін, коли не досягає момент для переходу кількості в якість, що і виявляється в революції ¹⁾.

Одна з суспільних формацій, за наукою Маркса і Енгельса, є і античність ²⁾. Як і всяка інша формація, античність

певному ступеневі розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих продукційних відносин створює економічну структуру суспільства, реальну базу, на якій підноситься юридична й політична надбудова і якій відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб творення матеріального життя зумовлює собою процес життя соціального, політичного й духовного взагалі" (К. Маркс, Вступ до „Критике политической экономии“, с. 45, Партиздат, М., 1932).

¹⁾ „На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства заходять у суперечність з існуючими відносинами, або — це є тільки юридичний вираз цього — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форми розвитку продуктивних сил ці відносини обертаються у їх пута. Тоді починається доба соціальної революції. Із зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот і в усій величезній надбудові“ (К. Маркс, там само, сс. 45—46).

²⁾ „В загальних рисах азійський, античний, феодальний і сучасний буржуазний спосіб продукції можна визначити як прогресивні епохи економічної формації суспільства“ (там само).

„Развитие всех человеческих обществ в течение тысячелетий во всех без изъятия странах показывает нам общую закономерность, правильность, последовательность этого развития таким образом, что вначале мы имеем общество без классов — первоначальное патриархальное, первобытное общество, в котором не было аристократов; затем — общество, основанное на рабстве, общество рабовладельческое... за этой формой последовала в истории другая форма — крепостное право. Рабство в громадном большинстве стран в своем развитии превратилось в крепостное право... Далее, — в крепостном обществе, по мере развития торговли, возникновения мирового рынка, по мере

визначається передусім своєю, специфічною для неї, матеріальною базою, тобто способом продукції — „античним способом продукції“. А специфіку античного способу продукції — це є рабська праця. Античний спосіб продукції передусім є рабський спосіб продукції¹⁾). Але рабська праця сама собою не вичерпує ще всього змісту античного способу продукції бо вона буває в різних формах: патріархальній, плантаторській і специфічно-античній²⁾). Специфічно

розвиття денежного обращения, возникал новый класс — класс капиталистов...“ (Ленин, О государстве, Соч., т. XXIV³, сс. 366—367).

1) „...Подібно до того, як основою античної держави було рабство, так само природна основа сучасної держави є буржуазне суспільство“ (К. Маркс і Ф. Енгельс, Святое семейство, Соч., т. III, с. 140).

„Рабство... стало панівною формою продукції в усіх народів, що переросли старий общинний побут і стало кінєдь-кінєдем головною причиною розпаду їх (Енгельс, Анти-Дюринг, с. 162, ГИЗ, 1931)... Без рабства не було б грецької держави, грецького мистецтва й науки; без рабства не було б і Риму“ (там само).

„Рабство являє собою першу, характерну для античного світу, форму експлуатації“ (Енгельс, Происхождение семьи...).

„...Система рабства, оскільки вона є панівна форма продуктивної праці в різництві, мануфактурі, судноплавстві і т. д., як було в розвинених державах Греції і в Римі“ (К. Маркс, Капитал, т. III, ч. 1, с. 349).

Збірку висловлень Маркса та Енгельса про античний спосіб продукції подано у виданні ГАИМК „Маркс и Энгельс об античности“, під ред. С. И. Ковалева (Л., 1932). Тому я обмежуюсь найвиразнішими цитатами. Характеристику античного способу продукції подано у виданнях ГАИМК-у ж: С. И. Ковалев, Учение Маркса и Энгельса об античном способе производства, Л., 1932, і А. В. Мішулін, О воспроизводстве в античной общественной формации, Л., 1932. При багатьох безперечних даних, ці праці, проте, невірні висвітлюють окремі кардинальні проблеми, про що — нижче. Надзвичайно цінний матеріал, на жаль, методологічно не завжди витриманий, подає авторитетний фахівець у галузі античної історії професор Е. Г. Кагаров у своїх розвідках: „Взгляды Энгельса на происхождение афинского государства, в свете новейших исторических исследований“ („Известия Академии Наук СССР“, 1931) і „Formes des mouvements sociaux dans le monde antique“ (Eos, XXXII, 1929), — поважаний автор не досить критично ставить до авторів, що на них він посилається. Проте, обидві статті мають великий науковий інтерес.

2) „Тут нам немає потреби докладніше зупинятися на властиво рабовласницькому господарстві, яке теж переходить ряд ступенів від патріархальної системи, що розраховує переважно на власне споживання, до властиво плантаторської системи, що працює на світовий ринок“ (К. Маркс, Капитал, т. III, ч. 2, с. 277). Див. цитовану працю С. Ковальова, с. 11.

античною формою рабовласницького способу продукції є застосування рабської праці в господарстві простих товаропро-
дучентів¹⁾). Інакше, античне господарство — це господарство про-
стих товаропродучентів, збудоване на рабській праці. Праця
рабів з тими формами зв'язку продучента з засобами продукції
і привласнення продукту праці, що з нею зв'язані і з неї впли-
вають — це є істотна ознака рабовласницького способу продук-
ції взагалі; господарство простих товаропродучентів, що про-
дують силами рабів — це є істотна ознака його античної форми.

¹⁾ „...Римське право, право суспільства, що складається з товаропро-
дучентів“ (Ф. Е н г е л ь с, Юридический социализм, „Под знаменем марксизма“,
1923, № 1, с. 56).

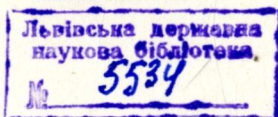
„...перше всесвітнє право суспільства, що складається з товаропро-
дучентів, тобто римське право з його найранішим розробленням усіх істотних
правовідносин простих товаропродучентів...“ (Е н г е л ь с, Людвиг Фейербах
с. 69, ГИЗ, 1928).

„...Товаровласник, що став тепер збирачем скарбів, мусить якнайбільше
продавати і якнайменше купувати, як цього вчить вже старий Катон: *patrem
amilius vendacem, non emacem esse*“ (К. Маркс, К критике политической
экономии, с. 147, ГИЗ, 1932).

„...Римське право є закінчене право простої товарової продукції, отже
докапіталістичної...“ [Лист Енгельса до Каутського, Архив Маркса и Энгельса
1 (VI), № 125].

Докладну характеристику античної економічної системи подано в працях
Ковальова та Мішудіна. В тій частині, де античне господарство протиставиться
капіталістичному, ця характеристика можна визнати за вичерпну. Але однобіч-
ний наголос на натуральному характері античного господарства й систематичне
затушковування його товаровості, хоч і є природною реакцією проти модер-
нізаторів типу Момзена або Мейера, свідчить про недостатнє розуміння спе-
цифіку античного способу продукції (про це — нижче). Великий матеріал
з даного питання подає й монографія А. І. Тюменева „Капитализм в древ-
ней Греции“ (Петроград, 1923), де автор, заперечуючи капіталістичний харак-
тер грецького господарства, констатує високий розвиток торговельного
й лихварського капіталу, що саме й характеризує господарство простих
товаропродучентів. Коли факти не дозволяють говорити про капіталізм
в античному світі, то вони ж не дозволяють розглядати античне господа-
рство як натуральне або ойкосне.

Маркс, обвинувачуючи Момзена в модернізації античної історії, головне
говорить про нерозуміння ним змісту капіталізму: „Пан В. Кіссельбах („Der
Gang des Welthandels im Mittelalter“, 1860) справді все ще живе уявленнями
того світу, в якому купецький капітал є форма капіталу взагалі. Про капітал
у сучасному розумінні він не має ніякого уявлення, як і п. Момзен, який

Отже античний спосіб продукції визначається цими двома ознаками, з яких „кожна зокрема необхідна, а обох разом досить“ для його вичерпної дефініції, дефініції, яка не залишає місця для будьяких *quid pro quo*, що їх справедливо закидав К. Маркс Момзенів¹⁾.

Антична громада є громада антагоністична, класова. І головна суперечність її є суперечність між вільними і рабами. З цієї головної суперечності виростає антична держава як апарат політичної влади рабовласників, і на фоні цієї суперечності розгортається вся класова боротьба в античній громаді, — класова боротьба і між вільними та рабами, і між

у своїй римській історії каже про „капітал“ і про панування капіталу“ (Капітал, т. III, ч. 1, с. 252, пр. 47).

„У своїй римській історії п. Момзен бере слово „капіталіст“ зовсім не в розумінні сучасної економії і сучасного суспільства, а в дусі популярного уявлення, яке все ще зберігається не в Англії чи в Америці, а на континенті як стародавній пережиток зниклих відносин“ (Капітал, т. III, ч. 2, с. 263, пр. 44).

Але Маркс, рішуче заперечуючи капіталістичний характер античного господарства, підкреслює елементи товаропродукції і товарообміну в ньому, що пов'язані з його натуральними формами. В цьому саме діалектика античного господарства, якої не хоче розуміти С. Ковальов. До питання про характер античного господарства я повертаюся в IV розділі.

¹⁾ Науку про античність як рабовласницьку формацію подає й В. І. Ленін в цитованій вище лекції „О государстве“ (Соч., т. XXIV³):

„Формы государства были чрезвычайно разнообразны. Во времена рабовладельческие в странах, наиболее передовых, культурных и цивилизованных по-тогдашнему, например, в древней Греции и Риме, которые целиком покоились на рабстве, мы имеем уже разнообразные формы государства... Несмотря на эти различия, государство времен рабовладельческой эпохи было государством рабовладельческим, все равно — была ли это монархия или республика аристократическая или демократическая... учреждалась ли монархия, это была монархия рабовладельческая, или республика — это была республика рабовладельческая... Рабовладельческие республики различались по своей внутренней организации: были республики аристократические и демократические. В аристократической республике небольшое число привилегированных принимало участие в выборах, в демократической — участвовали все, но опять-таки все рабовладельцы, все, кроме рабов. Это основное обстоятельство надо иметь в виду, потому что оно больше всего проливает свет на вопрос о государстве и ясно показывает сущность государства“ (с. 370).

окремими групами вільних за частку здобичі від експлуатації невільних ¹⁾).

Продукційні відносини рабовласницького способу продукції неминуче заходять у суперечність з продуктивними силами

¹⁾ „...в давньому Римі класова боротьба розгорталася лише в межах привілейованої меншості, між вільними багачами і вільними бідняками, в той час як величезна продуктивна маса людності, раби, становили тільки пасивний п'єдестал для борців“ (К. Маркс, Вступ до „18 брюмера“, Соч., т. III).

Зрозуміло, що це стосується й до Греції. Маркс особливо наголошує своєрідний характер класового антагонізму й класової боротьби в античному світі — „корінну відміну в матеріальних економічних умовах античної й сучасної класової боротьби...“

Ця ж своєрідність полягає в тому, що класові антагонізми в античному суспільстві мали подвійний зміст: пануюча група повноправних громадян — гопліти афінського полісу, *cives Romani* Риму — з одного боку, раби та різні безправні або неповноправні елементи — метеки, союзники в Афінах, *socii*, *foederati*, *stipendiarii* тощо в Римі — з другого, — дають одну форму класового антагонізму; патриції і плебеї, нобілітет і верхівці, оптимати і пролетарі, евпатриди і геомори та деміурги тощо, — „вільні багаті та вільні бідняки в межах привілейованої меншості“, — перебувають між собою в не меншому антагонізмі. Через певні „матеріальні економічні умови“ класова боротьба в античному суспільстві мала певні „політичні прояви“ лише в „межах привілейованої меншості“, крім дуже незначних винятків, бо „величезна продуктивна маса людності, раби, була лише п'єдесталом для борців“.

Цю думку Маркс і Енгельс повторюють багато разів. Наприклад, у листі до Енгельса 8. III 1855 р. Маркс пише: „Деякий час тому я знову прочитав римську (стародавню) історію до епохи Августа. Внутрішню історію можна цілком звести до боротьби дрібного землеволодіння з великим, звичайно заводячи ті модифікації, які зумовлюються існуванням рабства“ (Соч., т. XXII, с. 89). У „Людвігу Фейербаха“ Енгельс називає боротьбу за землю в Римі боротьбою між експлуататорами та експлуатованими.

Каутський, а за ним почасти і С. І. Ковальов не хочуть розуміти цієї специфічності класових антагонізмів та класової боротьби в античній громаді. Каутський ігнорує цілком класовий антагонізм серед „привілейованої меншості“, а Ковальов відсуває його на другий план: „...класовий антагонізм античного суспільства був єдиний: раб — рабовласник. Але на фоні цього основного антагонізму розгорталася складне взаємодіяння вторинних антагонізмів між різними групами вільної людності...“ (цит. праця, с. 62). Ігнорувати або зменшувати роль класового антагонізму серед „привілейованої меншості“ античної громади рівнозначне тому, як би, характеризуючи класові суперечності, приміром, імперіалістичної Англії, говорити лише про антагонізм між метрополією та колоніями і забути про антагонізм у межах громади самої метрополії. Не можна ігнорувати першого, але також було б безглуздя забути про другий. До цього питання повертаюся у розд. II.

античної громади, стають непереборною перешкодою для дальшого розвитку їх. Коли громада не в силі подолати цієї суперечності, вона або застигає, подібно до азійських деспотій, на довгий час в тих самих культурних формах, або йде до своєї загибелі, як це й трапилося з громадою античною. Античний бо спосіб продукції заховував у собі дані, що унеможливлювали перехід до вищих господарчих форм, і суперечність між продукційними відносинами і продуктивними силами античної громади могла бути усунена лише ціною її загибелі, тобто ціною повного знищення античного способу продукції як такого ¹⁾).

Проте, античний спосіб продукції є цілком закономірна фаза історичного процесу, і поява його у свій час визначала певний прогрес у розвитку продуктивних сил громади, так само як поява на зміну йому феодального способу продукції визначала дальший прогрес. Античний і феодальний способи продукції є поступові стадії суспільного розвитку. А що феодалізм розвинувся в Західній Європі на тлі розкладу античного способу продукції, цей останній з'явився у наслідок розкладу родової громади, на базі сполучення патріархального рабства з товаро-продукцією. Отже античний спосіб продукції є перша закінчена форма антагоністичної громади, і в цьому його значення в загальному історичному процесі ²⁾).

¹⁾ „Там, де рабство є панівна форма продукції, там праця стає рабською діяльністю, тобто чимсь ганебним для вільних людей. Через це закривається вихід із такого способу продукції, в той час як, з другого боку, треба усунути його, бо для розвитку продукції рабство є перешкода. Всяка збудована на рабстві продукція і всяке засноване на ньому суспільство гинуть від цієї суперечності“ (Енгельс, Діалектика природи, с. 60, ГИЗ, 1930).

Докладніше про занепад античної системи скажемо далі — розд. III.

²⁾ „Рабство було знайдено. Воно скоро стало панівною формою продукції в усіх народів, що переросли старий общинний побут, і стало кінцево-кінцем головною причиною розпаду їх. Тільки рабство створило можливість широкого поділу праці між рільництвом і промисловістю і через це розквіту старогрецького світу. Без рабства не було б грецької держави, грецького мистецтва й науки; без рабства не було б і Риму. А без основи, закладеної Грецією і Римом, не було б також і сучасної Європи... В цьому розумінні ми маємо право сказати, що без античного рабства не було б і сучасного соціалізму“ (Енгельс, Анти-Дюринг).

„Найпростішою, природно вирослою формою поділу праці було саме рабство. При історичних умовах стародавнього, зокрема грецького, світу перехід

Вивчення античності як певної суспільної формації ставить перед історичною наукою ряд конкретних проблем, яких не можна розв'язати силами буржуазної методології, при всій тій колосальній технічній роботі, що її проробили буржуазні вчені протягом кількох століть, що минули з доби Відродження. Ці проблеми зате стають цілком приступні у світлі марксівської методології. При чому вже класики марксизму в своїх, побіжних часом, висловленнях з приводу античності в цілому, чи окремих фактів античного життя або дають вичерпне розв'язання їх, або підводять нас до цього розв'язання. Найзагальніші, але й найважливіші з цих проблем — проблема походження античного способу продукції, проблема соціально-економічної структури античної громади, проблема її розкладу й занепаду. Розв'язання їх дасть змогу вирішити й окремі питання, що так чи так з ними зв'язані¹).

II. Проблема походження античного способу продукції

Енгельс закінчує V розділ своєї праці „Походження сім'ї приватної власності і держави“ такими словами: „Виникнення держави у афінян є особливо типовий приклад утворення держави взагалі, бо воно, з одного боку, відбулося в чистому вигляді, без ніякого впливу зовнішнього чи внутрішнього насильства, — захоплення влади Пізістратом не залишило ніяких слідів свого короткого існування, — з другого боку, тому,

до суспільності, заснованій на класовій протилежності, міг відбутися тільки в формі рабства. Навіть для рабів це було прогресом: воєннополонені, з яких їх переважно набирали, зберігали тепер принаймні життя, тоді як раніш їх убивали, а ще раніш навіть поїдали“ (там само).

Таку ж думку висловлює і К. Маркс у листі до А. Р. Анненкова з 28. XII 1846 р. (Соч., т. V, с. 200):

„А що рабство є економічна категорія, то його саме тому подибуємо від початку світу в усіх народів.“

¹) Оскільки аналіз поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса на античну форму загалом подано вже в цитованих працях С. І. Ковальова та А. В. Мішуліна, я в дальшому викладі обмежуюся переважно критикою антимарксовських концепцій і механістичних та ідеалістичних викривлень концепції марксівської.

що в даному випадку держава виникає безпосередньо з родового суспільства, до того в дуже високій формі розвитку, у формі демократичної республіки і, нарешті, тому, що ми досить знаємо всі істотні подробиці цього процесу“ (с. 120, рос. вид. 1932 р.). І тому, що утворення афінської держави „являє собою особливо типовий приклад утворення держави взагалі“, воно має і особливий інтерес для історичної науки.

Афінська держава виникла безпосередньо з родової громади в наслідок її розкладу. Як на головні причини цього розкладу Енгельс указує на появу приватної власності і повернення продуктів у товари, появу грешей, поділ праці між окремими галузями продукції, ріст рабства і розвиток торгівлі.

Вряді зазначених причин розкладу родової громади Енгельс на першому місці ставить появу приватної власності — спочатку на худобу та речі розкоші, потім на землю — і початок товарової продукції. „Поява приватної власності на стада і речі розкоші (начиння) повела до обміну між окремими особами, повернення продуктів у товари. І в цьому — зародок усього дальшого перевороту“. Після такого категоричного присуду Енгельса дивно, як міг С. І. Ковальов, реферуючи погляди класиків марксизму на античність, допуститися тепер двох помилок, твердячи, поперше, що розвиток приватної власності був лише наслідком, а не причиною розкладу родової громади (власне общинно-родової власності), подруге, що античний спосіб продукції є натуральне господарство, хоча і з „сильними елементами товаровості“¹⁾. В такому разі розклад родової громади залишається якимось незрозумілим фактом, що починається автоматично *motu proprio*, а проста товаровість змішується з товарово-капіталістичними відносинами, що справді виникали в античній громаді лише спорадично.

Про капіталістичні відносини в античності мова буде нижче²⁾; щождо товарових, то Енгельс констатує високий розви-

¹⁾ К. Маркс и Ф. Энгельс об античности, сс. 4—5, вид. ГАИМК, 1932.

²⁾ Про капіталізм в античному світі говорив ще Т. Момзен. Найбільше ж намагався довести його для античності Ед. Мейер у праці „Экономическое развитие древнего мира“, рос. вид. 1898 р.: „Я хотів би відзначити те, що, всупереч звичайним уявленням... культуру цього часу [еллінізму — К. Ш.] слід уявляти собі цілком сучасною з усіх поглядів [підкр. наше — К. Ш.]“.

ток їх ще на світанку грецької історії. „Наскільки пам'ятає писана історія, земля була вже поділена й перейшла в приватну власність, як це й властиво вже досить розвинутій на кінець вищого ступеня варварства товарній продукції і відповідній торгівлі товарами. Крім хліба, виробляли також вино й рослину олію; морська торгівля по Егейському морю все більше виходила з рук фінікійян і попадала здебільшого в руки античних греків (с. 109). Факт товарної продукції і торгівлі товарами у греків ще з т. зв. докласичної доби цілком підтверджується даними сучасної історичної науки (див. ст. Е. Г. Кагарова „Взгляды Энгельса на происхождение афинского государства“ в „Известиях АН СССР“, 1931).

Тільки для порівняння треба брати не дев'ятнадцяте століття, а сімнадцяте і вісімнадцяте...“ (с. 75). Протилежна концепція ойкосного господарства в античному світі, що її сформулював Родбертус і популяризував К. Бюхер. Обидва погляди намагався помирити Сальвіолі („Капіталізм в античному мире“, 1922): заперечуючи капіталізм в античності, він заперечує і виключно натуральний характер його господарства: „...перевважає то міське, то домашнє господарство, залежно від умов часу й місця...“ (с. 187). Такого ж компромісного погляду додержується й М. Вебер (Wirtschaftsgeschichte, Agrargeschichte, Wirtschaft und Gesellschaft та інші праці), який знаходить вихід у суперечності між натуральним господарством Binnenland-у (глибокої території) та грошовим господарством Küstenland-у (берегової смуги), хоч подібне протиставлення — штучне, як цедовів К. Brinkmann, Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 1927.

К. Маркс і Ф. Енгельс виразно й чітко характеризують античне господарство як господарство простих товаропродуцентів, однаково заперечуючи і капіталізм в античному світі, і виключно натурально-господарчий, „ойкосний“ його характер. „... Система рабства — оскільки вона представляє панівну форму продуктивної праці в рільництві, мануфактурі, судноплаванні і т. д., як це було в розвинутих державах Греції й Риму — зберігає елемент натурального господарства“ (Капітал, т. III, ч. 1, с. 349), але при наявності елементів натурального господарства, антична громада в цілому була „громадою товаропродуцентів“ (Юридический социализм, „Под знаменем марксизма“, 1923, № 1, с. 56; теж — Людвиг Фейербах, с. 69, ГИЗ, 1928; К критике политической экономии, с. 197).

Не розуміти товарного характеру античного рабовласницького господарства — це не розуміти специфіку античного способу продукції і, зокрема, його відмінності, порівнюючи із способом продукції азійським.

Не входячи в дискусію про те, чи створює азійський спосіб продукції соціально-економічну базу окремої суспільної формації, ми можемо лише констатувати, виходячи з висловлень про нього Маркса та Енгельса, що він

Обмін між окремими особами і повернення продуктів у товари довело афініям, продовжує Енгельс, як може „виявитися влада продукту над власними продуцентами“.

„Разом з товаровою продукцією з'явилося оброблення землі окремими особами на власний кошт, а скоро після цього і земельна власність окремих осіб. Далі з'явилися гроші, загальний товар, на який обмінювали всі інші товари. Але, винаходячи гроші, людям і на думку не спадало, що вони створюють цим нову суспільну силу, таку, яка має загальне значення, силу, перед якою повинне буде схилитися все суспільство. І ця нова раптом виникла сила, що народилася без відома й проти волі своїх власних творців, дала відчутти своє панування афініям з усією грубістю свого молодого віку... Давній родовий лад не тільки був безсилий проти переможного ходу грошей, він був також абсолютно нездатний знайти в своїх межах хоч би місце для таких речей, як гроші, кредитори й боржники, примусове стягання боргів“ (с. 113).

„Поруч з розвитком товарово-грошового господарства в родовому ладі було пробито ряд інших, другорядних пробойн... З прогресом промисловості і сполучення чимраз повніше розвивався поділ праці між різними галузями продукції: рільництвом, ремеслом, а в ремеслі — між незчисленними видами

відрізняється від античного головню патріархальним характером рабства та замкненістю натурального господарства сільської громади, або, інакше кажучи, саме відсутністю товаропродукції та товарообороту. В цьому розумінні можна розглядати „азійський спосіб продукції як недорозвинений античний в одних випадках, недорозвинений феодальний — у других, а саме для т. зв. класичного Сходу — перше, для новішого Сходу — друге. Причина цього недорозвитку є недостатня диференціація праці, нерозкладеність родовой громади (Капітал, т. III, ч. 2, с. 140; Дialectика природы, с. 60, ГИЗ, 1930; Анти-Дюринг, с. 162, ГИЗ, 1931; Теории прибавочной стоимости, с. 324; Капітал, т. III, ч. 2, с. 107; Капітал, т. III, ч. 1, с. 255): „В античному світі вплив торгівлі і розвиток купецького капіталу постійно мають своїм результатом рабовласницьке господарство; а іноді, залежно від вихідного пункту, воно приводило тільки до перетворення патріархальної системи рабства, розрахованої на продукцію безпосередніх засобів існування, в рабовласницьку систему, мета якої є продукція додаткової вартості“ (!).

Ковальов, цілком справедливо заперечуючи капіталізм в античності, „виписує з водою й дитину“, не помічаючи головної ознаки античної господарчої системи — її товаровості.

його, торгівлею, мореплавством і т. д.; людність розпадалася тепер, відповідно до своїх занять, на досить сталі, й певні групи, з яких кожна мала ряд нових спільних інтересів; для останніх не було місця всередині роду чи фратрії і для обслуговування їх потрібні стали нові служби. Число рабів значно зросло і в ті часи, мабуть, на багато перевищувало число вільних афінян; родовий лад спочатку зовсім не знав рабства, отже й не знав способів, як тримати в шорах цю масу невільних. І, нарешті, торгівля притягла в Афіни силу іноземців... в наслідок старого суспільного ладу вони теж були безправні і безборонні... були чужим елементом у народі. Одне слово, родовий лад приходив до кінця. Громада щодень більше виростала з його рамок... А тимчасом непомітно виростала держава“ (с. 114).

Такі за Енгельсом причини розпаду старої родової громади у греків. А процес утворення афінської держави, що його Енгельс визнає за найтипівший, він уявляє собі в такому вигляді. Передусім, у наслідок „купівлі й продажу земельних учасків, у наслідок дальшого поділу праці між хліборобством та ремеслом, торгівлею та мореплавством, члени родів, фратрій і племен повинні були дуже скоро перемішатися... Все це порушило нормальне функціонування органів родового ладу, так що вже за героїчної доби потрібні були засоби, щоб це усунути. Був запроваджений новий порядок, що його приписують Тезеєві. Зміна була насамперед у тому, що в Афінах був установлений центральний уряд [підкр. наше — *К.Ш.*], а саме, частина справ, які до того належали до компетенції племен, була визнана за такі, що мають загальне значення і передані до відання загальної ради, що засідала в Афінах... У зв'язку з цим виникло афінське загальне народне право, що стояло понад правовими звичаями окремих племен і родів...“ (сс. 109—110). Це — так званий синойкізм, що відіграв велику роль у процесі консолідації окремих грецьких громад (див. про нього в цит. вище статті Е. Кагарова, що подає рясний бібліографічний матеріал і в інших питаннях, зв'язаних з проблемою походження античного способу продукції).

Другою важливою зміною, що зв'язана з легендарним ім'ям Тезея, був поділ народу, незалежно від роду, фратрії, племені,

на три класи: евпатридів, або благородних, геоморів, або хліборобів, і деміургів, або ремісників, при чому евпатридам було надано виключне право займати різні посади (с. 110). Цей факт свідчить уже про те, що давній звичай обирати на різні посади осіб з тих самих видатних родин обернувся тепер на право цих родин займати громадські посади. „Ці родини, і без того могутні через своє багатство, почали складатися поза своїми родами в окремий привілейований клас, ці домагання їх були освячені державою, що зароджувалася в цей час“ (с. 111).

Молода держава, що непомітно розвивалася (с. 114) з розкладу родової громади, потребувала передусім військової сили, що для Афін була головне морською силою. Для цього були утворені т. зв. навкрарії — невеликі територіальні округи, що повинні були споруджувати, озброювати й обсаджувати екіпажами військові судна, а також виставляти від себе і верхівців. „Ця інституція порушувала родовий лад двояко. Поперше, вона створювала публічну силу, яка вже не збігалася з сукупністю озброєного народу; подруге, вона вперше поділяла народ для громадських цілей не за спорідненими групами, а за територіальним співжиттям“.

Відсіля залишалося уже небагато до остаточного оформлення держави як апарату пригнічення і експлуатації. „Істотна риса держави полягає в наявності публічної влади, відокремленої від маси народу“, — говорить Енгельс (там само, с. 119). І Ленін розвиває ту ж думку в своїй лекції про державу, що він її прочитав 2. VII 1919 р. у Свердловському університеті („Правда“, 1929, № 15): „Держава сходить саме до такого виділення з людського суспільства апарату керування“. З розкладом родової громади і в афінській громаді „нові групи, створені поділом праці, спочатку між містом і селом, а далі між різними міськими галузями праці, породили нові органи для охорони своїх інтересів, були встановлені всякі посади“ (с. 114). Поступово таким чином „органи родової організації були витіснені з громадської діяльності; вони виродились у спілки приватного характеру і релігійні товариства... В основі громадських і політичних установ лежали тепер уже класові суперечності... між рабами й вільними, між неповноправними

й громадянами“ (с. 119), — утворилися політичні передумови „античного способу продукції“.

Коли афінська держава „непомітно розвинулася з розкладу родової громади, то це не означає, що цей розвиток, з одного боку, і розклад — з другого, відбулися без ніякої боротьби. Навпаки, історія грецької громади між т. зв. „героїчним“ і т. зв. „класичним“ періодами її (IX—VI ст. до н. е.) подає картину найнапруженішої соціальної боротьби всередині родової громади, що переживала процес свого розкладу і, будучи багата на нові форми, сходила кров'ю у муках народження. Ця боротьба зв'язана головню з руйнацьким впливом грошей на родові відносини.

„Грошове господарство, розвиваючись, просякало, наче їдка кислота, в заснований на натуральному господарстві відвічний спосіб життя сільської громади. Родовий лад абсолютно несполучний з грошовим господарством; руйнування дрібних селян Аттики збіглося з послабленням старих родових зв'язків, що охороняли їх. Довгова розписка і застава землі (бо іпотеку винайшли вже афіняни) не зважали ні на рід, ні на фратрії. А старий родовий лад не знав ні грошей, ні позик, ні грошових боргів. Тому грошове панування благородних, що розквітало чимраз пишніше, виробило також нове звичаєве право для забезпечення кредитора проти боржника, для освячення експлуатації дрібних селян власниками грошей. Поля Аттики рясніли стовпами з написами, що даний участок заставлено тому й тому за таку й таку суму грошей. Поля, вільні від таких написів, були вже здебільшого продані через несплату в строк заставної суми чи процентів і перейшли у власність благородного лихваря; селянин міг бути задоволений, якщо йому давали змогу залишатися на участку як орендареві і жити на шосту частину продукту своєї праці, виплачуючи решту п'ять шостих новому хазяїнові у вигляді орендної плати. Навіть більше: коли сума, одержана при продажу участка, не покривала боргу або коли позика не була забезпечена заставою, то боржник мусів продавати своїх дітей за кордон у рабство, щоб розплатитися з кредиторами. Продаж дітей батьком — такий був перший плід батьківського права і моногамії! А коли й у такому випадку кровопивця не був цілком задоволений,

він міг продати в рабство самого боржника. Така була радісна зоря цивілізації афінського народу“ (сс. 111—112). Так описує Енгельс процес закабалення грецького селянства, що про нього оповідають і античні автори — Гезіод — Ἔργα καὶ ἡμέραι та Арістотель — Ἀθηναίων πολιτεία, II, 1: ἡ δὲ πᾶσα γῆ δ' ἐὶ ὀλίγων ἦν, — земля була в небагатьох людей.

Уже за „героїчних“ часів ми маємо певні вказівки на соціальну диференціацію грецької громади, як це видно з різних місць Іліади та Одисеї; на це вказує й легенда про Тезея, що на неї посилається й Енгельс. Але згодом, під впливом розвитку товарової продукції й появи грошового обігу, ця диференціація дедалі більше загострюється і спричиняється до жорстокої соціальної боротьби, що розгортається саме з приводу збезземелення й закабалення селян. Про цю боротьбу ми довідуємося, між іншим, з творів грецьких ліриків VII ст., передусім Феогніда. Ми не знаємо, як далеко зайшли процес збезземелення селян на одному полюсі і концентрації земельної власності — на другому, коли тільки не розуміти дослівно вираз Арістотеля: ἡ δὲ πᾶσα γῆ δ' ἐὶ ὀλίγων ἦν — вся земля була в небагатьох (Ἀθηναίων πολιτεία — II, 1). У всякому разі, до остаточного збезземелення й поневолення селян-продуцентів лихварями-аристократами в афінській громаді все таки не дійшло, бо на перешкоді цьому стала так звана революція Солона, 594 року до н. е., за приблизною, звичайно, хронологією. Про спосіб проведення цієї революції, про її рушійні сили тощо ми можемо тільки гадати через брак певних джерел, але для нашої теми має більше значення кінцевий наслідок її. А він полягав у тому, що іпотеки на землю були скасовані (т. зв. seisachtheia; бібліографію питання див. також у цит. статті Е. Г. Кагарова), поневолення селян за борги було заборонено назавжди і, нарешті, була встановлена певна норма земельного володіння, щоб „покласти хоч деяку межу пожадливості благородних до селянської землі“ (Енгельс, с. 116). Крім того, була проведена і важлива політична реформа, зміст якої полягав у тому, що державні посади і права розподілялися відповідно до земельної власності, але незалежно від родової приналежності, через що „родовий лад зазнав нової поразки“ (с. 116). Останній факт, безперечно, вказує на провідну роль у рево-

люді Солона нових власницьких груп міського походження, що їх інтереси розходилися вже з інтересами родової аристократії, через що вони й узяли бік геоморів у їх боротьбі з евпатридами.

Енгельс надає реформам Солона великої ваги, вважаючи, що „Солон відкрив ряд так званих політичних революцій, і до того замахом на власність. Всі дотеперішні революції, були революціями для оборони одного виду власності проти іншого виду власності. Вони не могли охороняти один вид власності, не вагаючи на другий... в революції Солона повинна була потерпіти власність кредиторів в інтересах власності боржників“ (с. 115).

Солоніві реформи не припинили, звичайно, соціальної боротьби в грецькій громаді. Евпатриди намагалися знову повернути собі попередні привілеї і на короткий час поновили свою перевагу в суспільстві, у вигляді так званої тиранії, поки „зроблена Клісфеном (509 р. до нашого літочислення) революція не повалила їх остаточно, а з ними й останні рештки родового ладу“ (с. 117).

Революція Солона, довершена революцією Клісфена, була найважливішою передумовою античного способу продукції. Передусім вона поклала край земельному лихварству й надмірній концентрації земельної власності. А через те „торгівля й ремесло, разом з художнім ремеслом, що розвивалося в наслідок рабської праці в чимраз більших розмірах, стали панівними промислами... Замість по старому люто експлуатувати власних співгромадян, почали тепер експлуатувати переважно рабів і покупців не афінян. Рухоме майно, грошове багатство і багатство у вигляді рабів і кораблів чимраз більше зростало, але тепер воно вже не було тільки засобом для набування земельної власності, як то було за першого, обмеженого часу, — воно стало самоціллю“ (с. 117). Тобто античне господарство цим самим було скероване в бік міського товарового господарства; місто перемагало село не лише політично, як на Сході, а й економічно. Подруге, цим же досягнена була певна солідарність елементів вільної частини громади, що була доконечною умовою для панування над рабами і неповноправними; уся афінська громада організована у військо гоплітів, пере-

творювалася таким чином у пануючу меншість, що мала систематично експлуатувати залежну більшість. Утворені були передумови господарства простих товаропродуцентів, побудованого на експлуатації рабської праці, тобто античного способу продукції. Революція Солона, подібно до всякої іншої, розв'язала суперечність між продуктивними силами і продукційними відносинами, звільнивши продуктивні сили античної громади від продукційних відносин родового ладу, що з певного часу стали для них путами. Без цієї революції не було б економічної перемоги міста над селом, елементи товарового господарства не розвинулися б, а рабська праця залишалася б у своїх патріархальних формах. Революція Солона для античного способу продукції відіграла приблизно таку саму роль, як буржуазні революції — для капіталістичного.

Подібна ж революція створила всі необхідні умови античного способу продукції і в римській громаді, при чому навіть зовнішні форми цієї революції, її рушійні сили і безпосередні наслідки були майже тотожні з революцією Солона-Клісфена, хоч наші відомості і про ту і про ту революцію дуже обмежені. „Зга густого мороку, що оповиває всю легендарну первісну історію Риму..., не можна сказати чогось певного ні про час, ні про хід, ні про причини революції, яка поклала край давньому родовому ладові. Безперечне лише те, що причина її крилася в боротьбі між плебеями і *populus*... Так був зруйнований і в Римі, ще до знесення так званої царської влади, давній суспільний лад, збудований на особистих кривих зв'язках, а замість нього встановлено новий державний лад, в основу якого було покладено територіальний поділ і майнову різницю. Громадська влада зосереджувалась тут у руках громадян, які мусіли відбувати військову службу, і була скерована не тільки проти рабів, а й проти так званих пролетарів, не допущених до військової служби і позбавлених зброї... в рамках цього порядку розвивається вся історія римської республіки з її боротьбою між патриціями й плебеями за доступ до посад і за володіння державними землями, коли кінець-кінцем патриціанська знать розплилася в новому класі великих землевласників і грошових людей, які поступово поглинули все землеволодіння зруйнованих військовою службою селян, обробляли

виниклі так величезні володіння за допомогою рабів, знелюдили Італію і цим утворювали шлях не тільки імператорській владі, а і її наступникам — германським варварам“ (с. 130-131).

При всій подібності походження античного способу продукції в римлян і греків, між тими й тими є й певна відмінність, яку Енгельс вбачає в таких фактах: в Афінах держава виникла безпосередньо з тих суперечностей, що розвиваються вже в надрах родової громади; а в Римі „родова громада обертається в замкнену аристократію серед численного плебсу, що стоїть поза ним, безправного, але який виконує обов'язки; перемога плебсу руйнує старий родовий лад і на його руїнах будує державу, в якій скоро зовсім зникають і родова аристократія, і плебс“ (с. 171).

Проте, така різниця не має істотного значення. Хоч які б були первісні корені походження патрициїв і плебеїв, історичні відносини між ними ті самі, що і в грецькій громаді між евпатридами й геоморами. І тут і там стрижнем у цих відносинах було збездземлення й закабалення за борги селянської маси аристократами-лихварями. І тут і там селянська маса в своїй боротьбі проти родової аристократії здобуває собі підтримку аристократії майнової. І, нарешті, в наслідок боротьби в обох випадках ми маємо припинення дальшого поневолення селянства, розвиток товарових форм господарства, застосування рабської праці в товарній продукції, військово-політичну організацію пануючої меншості для панування над поневоленою та залежною більшістю, тобто всі умови античного способу продукції. Звичайно конкретна історія обох народів має в собі багато специфічного.

Така теорія походження античного способу продукції, що її подає Енгельс у повній згоді з Марксом, — теорія, що виходить з засад діалектичного матеріалізму. Буржуазні вчені, природно, ігнорують цю теорію вже тому, що для них залишається чужим саме поняття античності як суспільної форми. Але ми маємо і спроби ревізії цієї теорії в таборі соціал-фашистської історії і деякі перекручення її серед окремих радянських істориків античного світу.

Всю теорію Енгельса-Маркса про походження античного способу продукції ревізує не хто інший, як ідеолог і духовний

проводир соціал-фашизму — К. Каутський, при чому ця ревізія виходить не з якихось нових фактів, що могли бути ще й невідомі Енгельсові за тодішнього стану науки, а з принципових настановлень. Нові бо здобутки науки лише потверджують теорію Енгельса.

Каутський у II томі своєї праці „Die materialistische Geschichtsauffassung“ (1927 р.) намагається довести неспроможність Енгельсової теорії походження афінської держави як у її цілому, так і в окремих її твердженнях. Головний свій удар він скеровує проти досить важливої Енгельсової тези про те, що утворення афінської держави відбулося „без ніякого зовнішнього або внутрішнього насильства... безпосередньо з родового суспільства“, в наслідок унутрішнього його розкладу. Каутський переглядає всі факти, що за Енгельсом були умовою розкладу родової громади й перетворення її в державу, всяко намагаючись довести їх недостатність, при чому часто плутає наслідки з причинами або факти другого порядку з фактами першого.

„Відкіля — запитує Каутський — походить сила примусу [die Zwangsgewalt] в гнобителів щодо маси їх родичів? На це питання Енгельс не дає відповіді ані в „Анти-Дюрінгу“, ані в „Походженні родини“ (цит. праця, т. II, с. 67). Насправді ж Енгельс досить виразно і недвозначно вказує на роль майнової нерівності й грошей у розвитку експлуатації, з одного боку, і залежності — з другого.

Але цей саме факт викликає особливі заперечення Каутського. „Енгельс наводить різницю в багатстві як елемент класового поділу, при чому вважає, що ця різниця утворювалася в межах окремих громад ще до утворення держави. Проте, не слід перебільшувати значення цієї різниці, бо найголовніші засоби до життя, а саме поле, залишалися тоді завжди в розпорядженні цілої громади“ (II, 71). Каутський тут цілком ігнорує розвиток торгівлі і появу грошей як найголовніші чинники розпаду цієї саме громадської форми власності на землю. А ігноруючи руйнівну роль цих чинників, він надмірно перебільшує значення первісної родової демократії, як і наступної демократії рабовласників, для урівноваження соціальних протиставлень, — це, до речі, він поширює також і на улюблену ним демократію буржуазну. „Первісна демократія — говорить він —

виключала використання багатства окремими особами для експлуатації інших, бідніших громадян. В її рамках поява різниці в багатствах не могла викликати класової різниці й класового антагонізму. Щоправда, багатство й тоді вже давало силу і вплив. Але не тому, щоб воно підганяло бідніших співгромадян батоном голоду, а тому, що воно їм допомагало“ (II, 72). Каутський забув про заставні стовпи, що вкривали ниви грецьких селян перед Солоном. Він посилається на звичай ескімосів, серед яких той, хто має більше, зобов'язаний давати з своїх залишків тим, хто має в цьому потребу. Але він не зважає тут впливу товарово-грошових відносин, які так підкреслює Енгельс. Переоцінюючи роль демократії, що для нього є якоюсь „річчю в собі“, він договорився до того, що в демократіях Афин або Рима „пролетарі були експлуаторами багатіїв, а не навпаки“ (II, 71).

Енгельс, на думку Каутського, надмірно переоцінив значення майнової різниці для розкладу родової громади і утворення держави. Пояснюється ж це тим, що Енгельс розглядає гомерівську стадію в історії Греції як стадію родового ладу, тоді як для Каутського в гомерівській Греції є вже „визначені ознаки держави, і саме феодальної держави з досить міцною аристократією, що живе цілком з війни“ (II, 72); при цьому він вбачає „визначені ознаки“ феодалізму в тому, що „гомерівські герої воюють на конях, без строю і дисципліни, подібно до середньовічних лицарів“, і вся різниця між першими й другими полягає лише в тому, що ті билися з своїх колесниць, а ці — сидючи на сідлах. Таким чином Каутський заперечує і другу важливу тезу Енгельса про те, що антична держава виникла безпосередньо з родової громади, античний спосіб продукції з'явився там як перша форма класової побудови суспільства.

Заперечує він також і тезу про те, що держава утворюється лише в наслідок розкладу родового ладу, що, таким чином, між родовою громадою і класовою громадою є принципова різниця — різниця двох окремих суспільних формацій. „Він [Енгельс — К. III.] вважає, що цей [родовий — К. III.] лад і держава являють собою непримиренне противенство, що держава виникає на уламках роду. Ми побачимо, що цей

погляд — безпідставний“ (II, 72), тобто держава як класова організація, на його думку, може мирно уживатися з родовим ладом як безкласовим, так само як капіталізм може мирно уживатися з соціалізмом, бо принципова різниця між класовим і безкласовим суспільством у Каутського затирається. Коли так, то й ніяка революція для переходу від родового ладу до державного не була потрібна, знову таки як не потрібна революція і для переходу від капіталізму до соціалізму. Пан Каутський у своїх висновках логічно послідовний. Тільки, на біду для нього, факти не цілком погоджуються з його логікою. А факти — ця неблаганна річ, як звав їх Ленін — промовляють за те, що перехід від родового ладу до державного відбувся через революцію, і не одну, а цілу серію їх і тільки тоді, коли „родова громада віджила... була зруйнована поділом праці і його наслідками — поділом громади на класи“ (Происхождение семьи, с. 170).

Проте, Каутський заперечує і вплив поділу праці на поділ громади на класи. „Висловлення Енгельса — говорить він — не довели цього, навіть тоді, коли розглядали як поділ праці поділ функцій між керівниками і підвладними. Він бо не приводить до класового поділу, так само як і поділ на багатших і бідніших, що не має аж нічого спільного з поділом праці“ (II, 72). Каутський не розуміє тут того, що поділ праці приводить до класового поділу не сам собою, а через появу товарових відносин і приватної власності, про що й говорить Енгельс. Але приватна власність і навіть майнова різниця безсилі супроти чудесної сили первісної демократії, — вважає Каутський. Проти цієї сили безсиле навіть рабство, що, за Енгельсом, остаточно призводить первісну громаду до розпаду.

„Рабство, безперечно, є інститут експлуатації і поневолення — говорить Каутський. — Але воно не виникає з поділу праці, що прогресує всередині громади... Не з поділу праці всередині громади виникає рабство, а з війни громади проти чужих громад, тобто з насильства“ (II, 74). Каутський забуває, що рабство тільки тоді приводить до розкладу родової громади на класи, коли в цій громаді попередній поділ праці вже створив умови для розвитку товарової праці — інакше рабство залишилося б у своїй патріархальній формі і не грало б жодної

ролі для прогресу суспільних форм. І тут, як і скрізь, Каутський залишається найчистішим механістом. „Навіть ті нові відносини, що були побудовані на різниці між рабовласниками та рабами... не пояснюють ще, чому громадські урядовці із слуг маси стали слугами меншості проти цієї ж маси... „тому що факт володіння рабами — вважає Каутський — не може ще породити класової диференціації, бо на перешкоді цьому стоїть непереборна стіна тієї ж примітивної демократії, об яку розбиваються всі хвилі будьякого антагонізму, хоч з яких би джерел він поставав. „Поки існувала первісна демократія, більша сума багатства не могла бути засобом експлуатувати бідніших співгромадян; навпаки, вона давала їм можливість плазувати перед багатіями“ (II, 79). Порівняти з цим такий вислів Каутського: „Власність, на якій базується капіталістична експлуатація, є до часу економічною доконечністю не тільки для експлуататорів, а й для експлуатованих. Поки це є, вона для оборони себе не потребує зовсім військової сили проти робітничого класу загалом...“ (II, 436. Цит. за кн. Разумовського, Новейшие откровения К. Каутского, М., 1929).

Переглянувши таким чином усю теорію Енгельса про причини розкладу родової громади в греків, Каутський приходить до висновку, що пояснити походження класів тільки з внутрішніх умов розвитку цієї громади не можна, а треба пояснювати його якимись зовнішніми причинами. І він знаходить їх у війні. „Первісна демократія... створює непереборну перешкоду поділові громади на класи... Паростки класів виростають не з надр громади, а з її суточок з іншими громадами, з війни. Вона дає рабів, дає здобич.. Переможне плем'я підкорює собі переможене і привласнює собі всю його землю, примушує його працювати на себе, платити собі контрибуцію. Такі факти трапляються в історії без числа. Там, де вони відбулися, з'являється й класова диференціація, не через розкол єдиного громадського цілого на різні угруповання, а, навпаки, через поєднання двох громадських одиниць в одну, з яких одна стає пануючим і експлуаторським, а друга — експлуатованим класом. Апарат примусу, що його переможець покладає на переможеного, і стає державою“ (II, 81). Так закінчує Каутський свою ревізію Енгельсової теорії походження антич-

ної держави цілковитим відмовленням від марксівської теорії держави взагалі і переходом до буржуазної теорії Гумпловича, хоча пріоритет його Каутський і пробує заперечувати, та Оппенгеймера, на якого він посилається ¹⁾.

Ця ревізія марксизму свідчить тільки про те, як далеко пішов Каутський на шляху не тільки політичного, а й теоретичного ренегатства, наскільки загруз він у нетрах механістичного світогляду, наскільки далекий він від справжнього матеріалістичного розуміння історії. Він не розуміє найголовніших принципів діалектики, не розуміє того, що одність суперечностей, яка лежить в основі всякого руху, не є механічна сутичка двох речовин або сил (завоювання!), що всякий розвиток є саморух (Ленін, К вопросу о диалектике). „Яскравий відбиток механістичного світогляду лежить на всьому мисленні Каутського (Разумовський, цит. праця, с. 14). До цього треба додати й віру Каутського в „чудо святої демократії, що обєрігала людність на перших ступенях її розвитку від експлуатації й тиску, потім зникла на довгі століття, щоб з'явитися знову силою, яка веде людність у рай соціалізму... Чудо первісної демократії доповнюється чудом демократії сучасної“ (Пашуканіс, *ibid.*, с. 48). Коли для марксистів поява приватної власності є передумова експлуатації, класової диференціації і держави, то Каутський уважає якраз навпаки: для нього держава і завоювання є передумови класової диференціації та експлуатації. Відділя й той розрив між економікою та політичною

¹⁾ Теорію завоювання-наси́льств поділяв і Дюрінг, що Енгельс і піддав жорстокій критиці в „Анти-Дюрінгу“: „...Отже раніш, ніж рабство стає можливим, потрібні певний ступінь продукції і певна нерівність у розподілі. А для того, щоб рабська праця стала панівною формою продукції в цілому суспільстві, суспільство повинне дійти значно вищого розвитку продукції, торгівлі і нагромадження багатств“ (с. 148). „... Але держава і насильство являють собою саме те, що є спільного в усіх, що досі існували, суспільних формах, і коли, наприклад, я пояснюю східні деспотії, античні республіки, македонські монархії, римську імперію, феодалізм середніх віків тим, що всі вони були засновані на насильстві, то я нічого не пояснюю. Отже різні соціальні і політичні форми треба пояснити не насильством, — адже воно завжди лишається те саме, — а тим, до чого насильство застосовується, що є об'єктом грабунку — продуктами й продуктивними силами кожної епохи і розподілом їх, що випливає з них самих...“ (с. 360).

надбудовою (пор. його теорію „ультраімперіалізму“), те протиставлення революції політичної (в даному разі завоювання) революції соціальної, що характеризує всю історичну концепцію Каутського. І що подібна ревізія марксизму, саме в даному питанні, не випадкова для соціал-фашистської науки взагалі, що вона не є якоюсь персональною вихваткою самого Каутського, — про це свідчить те, що думку його майже дослівно повторює і другий фальсифікатор марксизму — Генріх Кунов. «Енгельс... конструює для себе... „три головні форми, в яких виникає держава на руїнах родового ладу...“ Насправді такої відміни форм зовсім не існує. Скрізь перша основа держави засновується на завоюванні. І афінська держава... спочатку будувалася на пануванні одного чи кількох привілейованих племен над іншими підкореними племенами. Щодо Рима це можна показати в усіх подробицях» (Марксова теорія исторического процесса, общества и государства, т. II, с. 88, М., 1930). Дивна солідарність у двох „марксистів“, що взагалі не шкодують зброї у взаємних нападах один на одного! ¹⁾

Ревізію поглядів Енгельса на походження античної рабовласницької держави, в одному пункті їх, проводять, свідомо чи не свідомо, і окремі радянські історики, при чому ця ревізія стосується не тільки даної конкретної проблеми, а й усієї Марксової теорії суспільних формацій.

У вступі до праці „До критики політичної економії“ Маркс, між іншим, говорить: „Жодна суспільна формація не гине раніш, ніж розвіються всі продуктивні сили, для яких вона

¹⁾ Теорію Енгельса про походження рабовласницької держави з розпаду родової патріархальної громади цілком поділяє В. І. Ленін.

„Государство — это есть машина для поддержания господства одного класса над другим. Когда в обществе не было классов, когда люди до рабской эпохи существования трудились в первобытных условиях большого равенства... тогда не возникало и не могло возникнуть и особой группы людей, специально выделенных для управления и господствующих над всем остальным обществом. Лишь когда появилась, первая форма деления общества на классы, когда появилось рабство... когда, таким образом, упрочилось существование этого класса рабовладельцев и, чтобы оно упрочилось, необходимо было, чтобы явилось государство. И оно явилось — государство рабовладельческое — аппарат, который давал в руки рабовладельцев власть, возможность управлять всеми рабами“ (О государстве, Соч., т. XXIV³, с. 369).

дає досить простору, і нові, вищі продукційні відносини ніколи не з'являються раніш, ніж досягнуть матеріальні умови їх існування в лоні самого старого суспільства... В загальних рисах азійський, античний, феодальний і сучасний буржуазний способи продукції можна визначити як прогресивні епохи економічної формації суспільства" (рос. перекл., с. 46, Партиздат, М., 1932), — прогресивні епохи, тобто такі, що йдуть одна після другої. При чому, послідовність цих епох не є факт чисто емпіричний, який можна тільки констатувати. Вона виходить з закономірності історичного процесу. І саме ця закономірність зв'язана з специфічним для кожної формації співвідношенням продуктивних сил і продукційних відносин, не допускає якихось перестановок у чергуванні суспільних формацій, що є певними фазами історичного процесу. Коли, приміром, феодальний спосіб продукції виникає після античного, то саме тому, що вже в античному способі продукції „визрівають матеріальні умови“ для нього, і античний спосіб продукції не загинув раніше, ніж були „розвинені всі продуктивні сили, для яких він давав досить простору“. А античний спосіб продукції виник безпосередньо з родової громади, і ті продукційні відносини, що з них він складається, тобто відносини рабовласництва, були першою формою класових продукційних відносин античної громади, як про це й говорить Енгельс цілком недвозначно: „З рабства, що дійшло при цивілізації найвищого розвитку, стався перший поділ суспільства на класи експлуататорів і експлуатованих. Цей поділ і далі існував протягом усього періоду цивілізації. Рабство являє собою першу характерну для античного світу форму експлуатації; за ним ідуть: кріпацтво в середні віки, наймана праця в новітній час. Такі три великі форми поневолення, характерні для трьох великих епох цивілізації; відверте, а віднедавна замасковане рабство завжди супроводить її“ (цит. праця, с. 178). Рабство є такий самий істотний зміст античного способу продукції, як кріпацтво — феодального, при чому античний спосіб продукції характерний для античного світу, як феодальний — для середніх віків. І як феодальний спосіб продукції виник на тлі розпаду античного, бувши проти нього „прогресивним етапом економічної формації“, так і античний виник безпосередньо

(Энгельс, Происхождение семьи, с. 120) з розпаду родової громади, також бувши прогресивним етапом проти неї.

Після цього дивно, як, стоячи на ґрунті марксівської теорії суспільних формацій, можна говорити про феодалізм, і при тому цілком розвинений, уже в античному світі — у греків і римлян, — феодалізм, який начебто передував античній демократії, цій політичній формі, зв'язаній з античним способом продукції. Про феодалізм в античному світі говорять як про щось цілком зрозуміле й безперечне, такі автори, як Тюменев, Ковальов, Сергеев, Лозовик та ін., повторюючи концепцію Каутського і порушуючи цим всю Марксову теорію суспільних формацій. З античним феодалізмом поновлюється те ж *quid pro quo*, що його Маркс закидав ще Момзену¹⁾ і яке марксівська історична наука цілком уже перемогла в питаннях про „античний“ або „середньовічний“ капіталізм. Говорити про античний феодалізм — це заперечувати Марксову теорію походження класів з розкладу родової громади, не розуміти змісту революції, що призвела до перемоги античного способу продукції над родовим ладом, не розуміти самої історичної зумовленості античної формації як специфічної форми суспільних відносин і закономірного етапу історичного процесу. Словом, припущення феодалізму в античному суспільстві неминуче приводить до вульгарної модернізації і утруднює розуміння специфіку античної формації.

Уже названі вище модернізатори античності, як Р. Пельман та Е. Мейер, запровадили у вжиток термін „грецьке середньовіччя“ з тим, щоб потім говорити про античний капіталізм і закінчити, нарешті, античним комунізмом. Радянські історики, як А. Тюменев або В. Сергеев та ін., відмовившись від назви „середньовіччя“, як ненаукової, підставляють під неї „феодалізм“ і починають на фоні античної історії відпродукувувати фактично історію середньовічної Західної Європи, підставляючи тільки відповідні ймення та назви. Що, справді, як не „*quid pro quo*“ є такий вислів хоч би Сергеева: „Ясно и бесспорно лишь одно, что история Рима идет по общему пути от феодализма к торговому капитализму [sic! — К. III.]. Перерож-

¹⁾ Капитал, т. 1, с. 110, пр. 39.

деніе феодализма совершается в течение нескольких столетий вплоть до самого конца римской республики. В продолжение этого периода феодалы-патриции теряют свои привилегии, постепенно вымирают или сливаются с денежной аристократией всадников (буржуазия) в один высший класс... Постепенное расширение римской территории (*ager romanus*), последовательное увеличение и удлинение военных экспедиций вызывают и соответствующие изменения в отношении патрициев и плебеев или, иными словами, разрушают феодальные отношения" (История древнего Рима, с. 6, ГИЗ, 1925; підкр. наше — *К. Ш.*). Щоправда, називаючи патриція феодалом, Сергеев також називає і рабовласника-латифундіарія капіталістом (с. 20 та ін.). А. Тюменев також, хоч і з деякими застереженнями, констатує в історії грецької громади і васалітет (Очерки экономической и социальной истории древней Греции, с. 18, Петрогр., 1924), і військово-феодалну аристократію (с. 20), і повне покріпачення селянства (с. 21), і приходить, нарешті, до висновку: „Социальные отношения Греции восьмого века близко напоминают строй средневековой Европы IX—X вв.“ (с. 28). Слідом за тим він говорить і про селянські рухи в Греції (до Солона), і про аграрну революцію, і про комунальний рух: „Городская революция не только тесно соприкасалась с аграрной, но, повидимому, именно аграрной революции принадлежало решающее значение в исходе всей социально-политической борьбы седьмого столетия“ (с. 61), при чому, як видно, А. Тюменев ототожнює тут аграрну революцію з селянськими рухами. Відділя і революцію Солон він розглядає не як соціальний переворот, що привів до утворення класового рабовласницького суспільства на руїнах родового ладу, а як по суті буржуазну революцію, що знищила в Греції феодалізм. Від марксівської ж теорії розпаду родової громади не залишається таким чином каменя на камені. Епоху Солон, як епоху падіння феодалізму, розглядає і Кагаров у цитованій статті, при чому він іде ще далі Тюменева, констатуючи падіння феодалізму навіть у старогерманських племен (с. 926), коли тут тільки не проста описка.

Зате як великий поступ у розумінні марксівської теорії суспільних формацій слід відзначити твердження С. Ковальова, що в останній своїй праці „Учение Маркса и Энгельса об

античному способе производства“ (вид. ГАИМК, Л., 1932) рішуче відмовляється від власної ж помилки в питанні про античний феодалізм, що він допускав її в попередніх своїх працях (Курс всеобщей истории, т. II, с. 184). „Применительно к раннегреческому и раннеримскому обществу у Энгельса нет ни малейшего намека на феодализм. Отсутствует и соответствующий термин, и соответствующее понятие. Мы имеем здесь дело с разложением родового строя, выражающимся главным образом в его аристократизации, т. е. выделении из примитивной родовой демократии привилегированной верхушки. Но не всякая аристократизация тем самым является и феодализацией (цит. праця, с. 24; підкр. наше — *К. Ш.*)... Для Вебера всякая привилегированная группа землевладельцев, живущих рентой зависимого от них населения, является группой феодальной... Буржуазный модернизатор и идеалист Вебер стремится слить все различия в единый логический тип. Для Маркса и Энгельса на первом плане — задача максимальной конкретизации и индивидуализации исторического процесса“ (с. 28).

Відкіля ж походить *quid pro quo* з античним феодалізмом? З механістичного світогляду, з нерозуміння діалектики суспільної формації. Для механіста феодалізм не є процес, а лише форма. Тому він готовий шукати її скрізь, де є його елементи. Так само і родовий лад він уявляє собі не як процес, що має в собі різні фази, а як щось дане раз на завжди в одному виді. Механіст не розуміє і закону одинності суперечностей, а там, де він їх знаходить, він або пояснює їх сутичкою зовнішніх сил (завоювання — Каутського, насильство — Дюрінга), або просто ігнорує, підмінюючи вигаданою схемою (аристократизація родової громади, як феодалізація, у Тюменева — Сергєєва). До цього ж, він не розуміє, що саме становить головний зміст суспільної формації, — спосіб сполучення робочої сили з засобами продукції і спосіб привласнення додаткового продукту, або форми експлуатації, — а замість того шукає цього змісту в другорядних, часом зовнішніх ознаках або обмежується якимсь одним фактом, узятим ізольовано від інших. Про феодалізм в античному світі можна говорити лише не зважаючи всієї сукупності істотних ознак, що його характеризують, а штучно-

механічно, висмикуючи окремі його прояви. Саме таким методом прийшли буржуазні історики і до тези про капіталізм або комунізм в античності. Коли елементи феодального способу продукції могли бути і в античній формації, — бо в усякій формації, уже через її рухливість, завжди можуть бути залишки минулого і зародки майбутнього, — то говорити про феодалізм як певну фазу в історії античної громади не можна уже тому, що вона ніколи не знала таких істотних ознак феодалізму, як ієрархія власності і ієрархія чинів, що були „асоціацією, скерованою проти поневоленого класу продуцентів“ (Немецкая идеология, Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, I, с. 255); не було також в античному світі, до повного розвитку рабовласницької системи господарства, монопольної концентрації землі в руках привілейованої меншості з експлуатацією продукуючої більшості засобами позаекономічного примусу — *ἐκτήρορι* (гектемори), бо вона є інститут іншого порядку, ніж *Leibeigene* часів західноєвропейського середньовіччя, поскільки експлуатація тут виходила з лихварських відносин, а не з відносин підлеглості і влади; про політичну побудову феодалізму тут нема чого й говорити, а вона також є істотна приналежність усякої класової формації; така ж назва, як веберівський „муніципальний феодалізм“, є наслідок жорстокого непорозуміння. Таким чином Енгельсова теза про те, що афінська держава в її найрозвиненішій формі виникла безпосередньо з родового ладу, залишається безперечною ¹⁾).

¹⁾ Найвиразніші протиставлення феодалізму античності Маркс і Енгельс подають у праці „Фейербах“ (Архив, кн. I, с. 254): „... супротивно до Греції й Риму, феодальний розвиток починається на далеко ширшому ґрунті, підготовленому римськими завоюваннями і зв'язаному напочатку з цим поширенням рільництва... Ієрархічне розчленовання земельної власності і зв'язана з цим система збройних команд давали дворянству владу над кріпаками. Ця феодальна структура, як і антична обципна власність, була асоціацією, скерованою проти поневоленого продукуючого класу, але форма асоціації і відношення до безпосередніх продуцентів були інші, залежно від інших умов продукції“.

В. І. Ленін також уважає за першу форму класового поділу суспільства поділ його на рабовласників та рабів (О государстве, Соч., т. XXIV³, с. 365).

„Развитие всех человеческих обществ в течение тысячелетий во всех без изъятия странах показывает нам общую закономерность, правильность,

Нарешті, залишається ще одне спірне питання, зв'язане з походженням античного способу продукції, — питання про революцію, в наслідок якої антична рабовласницька держава заступила місце античного родового ладу.

Питання полягає в тому, чи вживає тут Енгельс слова „революція“ у власному розумінні його, чи тільки як вислів.

Коли виходити з того визначення поняття „революція“, що його в такій геніально-лапідарній формі подав Маркс у вступі „До критики політичної економії“, на що ми покликалися вище, тоді не залишається жодного сумніву в тому, що Енгельс уживав цього слова, говорячи про революцію Солон-Клісфена або Сервія Туллія, у справжньому його розумінні, а не як якесь *façon de parler*. „На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства заходять у суперечність з існуючими продукційними відносинами... з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини обертаються в їх пута. Тоді настає епоха соціальної революції“.

І звесь п'ятий розділ „Походження родини...“ Енгельс присвятив аналізу саме того, як продуктивні сили родового

последовательность этого развития таким образом, что вначале мы имеем общество без классов — первоначальное патриархальное, первобытное общество, в котором не было аристократов; затем — общество, основанное на рабстве, общество рабовладельцев. Через это прошла вся цивилизованная Европа — рабство было вполне господствующим 2 тысячи лет тому назад. Через это прошло громадное большинство народов остальных частей света... Рабовладельцы и рабы — первое крупное деление на классы... За этой формой последовала в истории другая форма — крепостное право. Рабство в громадном большинстве стран в своем развитии превратилось в крепостное право... (там само, сс. 366 — 367).

... Этот основной факт — переход общества от первобытных форм рабства к крепостничеству и, наконец, к капитализму... (с. 367).

... каждый из этих крупных периодов в человеческой истории — рабовладельческий, крепостнический и капиталистический — обнимает десятки и сотни столетий...“ (сс. 367—368).

Отже В. І. Ленін розглядає рабовласництво і феодально-кріпацьку громаду як „прогресивні фази історичного розвитку“.

В такому ж дусі висловлюються й Й. В. Сталін: „Феодалізму потребовалося около 200 лет для доказательства своего преимущества над рабской системой хозяйства“ (Вопросы ленинизма, с. 537).

ладу на певному ступені їх розвитку зайшли в суперечність з продукційними відносинами... з відносинами родової форми власності, серед яких вони до того часу розвивалися; як з форм розвитку продуктивних сил ці відносини обернулися в їх пута; як, у наслідок цього, і вибухла соціальна революція, зв'язана з ім'ям Солона, — революція, що „відкрила ряд так званих політичних революцій, до того ж замахом на власність“.

Проте, Каутський у цитованій вище праці, виходячи з протиставлення революції соціальної революції політичній, визнає за першу політичну революцію в античності — утворення першої держави через завоювання (II, 112) і рішуче заперечує взагалі можливість соціальної революції не тільки для античності, а й для всього часу до промислового капіталізму. Він визнає лише одну революцію — при переході від феодалізму до промислового капіталізму. „Коли вбачати зміст соціальної революції не просто в державному перевороті, а в тих новотворах, що з нього виходять, то соціальна революція є породження промислового капіталізму; невідома до нього, вона з часу його породження стає доконечним засобом соціального прогресу. Хоч як би зовні були подібні революції минулого на перевороти, зв'язані з розвитком промислового капіталізму, вони, відмінно від них, аніж не є соціальні революції“ (II, 420—421)... „Те, що Маркс 1859 р. уважав за загальний закон соціального розвитку [тобто Марксове визначення соціальної революції у цитованому місці із „Вступу до критики політичної економії“ — К. III.], тепер треба уявляти лише як закон цього розвитку, починаючи з появи промислового капіталізму. Нові продуктивні сили вперше у всесвітній історії заходять наприкінці середніх віків у конфлікт із старими відносинами власності“ (II, 620).

Подібне твердження Каутського є цілком доволіна поправка до Марксової науки про революцію; вона логічно випливає з Дюрінгової теорії насильства, яку цілком засудили класики марксизму, і вона ж органічно зв'язана з усім його політичним світоглядом, зокрема з його ідеалізацією демократії родової й буржуазної. „Всередині демократичної держави, при забезпеченій демократії, збройної боротьби для розв'я-

зання класових конфліктів не може бути. Ці конфлікти розв'язуються мирним шляхом" (II, 432; підкр. наше — К. III.), тобто демократія, чи то буржуазна, чи рабовласницька, чи родова, сама собою виключає революцію, і вона залишається таким чином специфічним явищем для феодалізму, що переходить у капіталізм. Родова громада переходить у рабовласницьку, у наслідок завоювання її чужинцями, рабовласницька громада зникає через поступову дегенерацію владущого класу, капіталізм мирно переростає в соціалізм, і лише феодалізм переходить у промисловий капіталізм через соціальну революцію. Правда, можуть бути, крім того, ще політичні революції, і до них належить усякий державний переворот, усяка зміна державного ладу, але політичні революції відмінні від соціальних і по суті вони й не є революції у власному розумінні слова. Така концепція Каутського, якою він ревізує марксизм (крім цит. праці Разумовського-Пашуканіса див. книжку Ф. Месина, Новая ревизия материалистического понимания истории, М., 1929). Маркс бо ще в „Убозтві філософії“ зовсім недвозначно говорить: „Ніколи не було політичного руху, який не був би одночасно і соціальним“ (Твори, т. V, с. 416) і в статті „О России“ (с. 19): „Всяка справжня революція є революція соціальна, бо вона передає владу в руки нового класу і дає йому змогу перебудувати суспільство за образом і подобою своєю“. Те саме говорить і Ленін (Письма о тактике, т. XIV, ч. 1, с. 28) ¹⁾.

Каутський, заперечуючи для античності соціальну революцію, готовий погодитися на революцію політичну, хоч умовно. С. Ковальов у цитованій праці „Учение Маркса и Энгельса об античном способе производства“ заперечує цілком уже будьяку революцію в античному світі, хоч його аргументацію не можна визнати за переконливу; до того ж він суперечить сам собі.

Не можна не погодитися з Ковальовим, коли він говорить, що, вважаючи „революції“ (лапки належать Ковальову), які утворили античну суспільну формацію, за буржуазні, допус-

¹⁾ До питання про революцію в античності я повертаюся і в розд. III, у зв'язку з проблемою занепаду античного способу продукції.

кають „чудовищну модернізацію“ (як це й роблять Тюменев або Сергеев), але чому поняття „античної“ чи „рабовласницької“ революції буде цілком немарксівським — це залишається недоведеним, як і категоричне твердження його ж, що „для марксизма-ленинізму существует только две социальных революции: буржуазная и пролетарская“ (цит. кн., с. 31). Перед тим же він сам говорить: „На первый взгляд кажется, что можно привести ряд аргументов в пользу того, что переворот, положивший в Греции и Риме конец родовому строю, был революцией в точном смысле этого слова. Здесь как будто налицо ряд важнейших признаков революции изменение имущественных (т. е. производственных) отношений, ожесточенная классовая борьба, переход политической власти из рук одной общественной группы в руки другой и т. д. Наконец, в пользу этого же говорит сама терминология Энгельса“ (с. 30). Здавалося б, аргументи цілком переконливі. Проте, тут же він додає: „И тем не менее борьба демоса с эвпатридами в Греции, плебеев с патрициями в Риме, не была революцией [підкр. наше — К. III.]... уничтожение родового строя и образование классового рабовладельческого общества нельзя назвать социальной революцией. Это был, конечно, общественный переворот, скачок, взрыв появления нового качества. Но далеко не всякий общественный переворот является социальной революцией [тоді — чим же? Відкіля такий страх перед словом „революція“? — К. III.]... это название, конечно, употреблено Энгельсом чисто условно. Понимая его буквально, мы должны будем отказаться от учения марксизма-ленинізма о социальной революции“? (с. 32). Визнаючи умовність Енгельсового найменування „суспільного перевороту“ в античному світі революцією, Ковальов також визнає за умовне найменування класами таких „суспільних груп“ античної громади, як патриції і плебеї, евпатриди тощо, — найменування, що його вживає не тільки Енгельс, як пише автор, а й Маркс („Комуністичний маніфест“, розд. I; Капітал, т. I). „Первые подлинные классы античного общества — это рабовладельцы и рабы. Остальные общественные группы [цього разу вже страх перед словом „клас“ — К. III.], условно называемые Энгельсом [чому ж тільки Енгельсом? — К. III.] „классами“, представляют не

что иное, как обломки родового строя, временно принявшие в условиях развивающегося денежного хозяйства „обличье“ общественных классов, но быстро исчезнувшие, как только родовой строй был окончательно уничтожен“ (с. 32) ¹⁾.

Тут Ковальов, поперше, суперечить історії, бо хіба ж патриції і плебеї так уже швидко зникли після того, як родовий лад було знищено. Вся історія римської республіки говорить про інше. Подруге, він не розуміє діалектики суспільних класів, уявляючи їх собі цілком механістично, як щось застигле, раз на завжди дане, так само, як не розуміє він і діалектики родової громади, коли вважає, що антична держава рабовласників вискочила, сказати б, безпосередньо з надр родового ладу, який не знав ще ніяких суспільних суперечностей. В такому разі соціальна революція була б справді незрозумілою. Проте, Енгельс, говорячи про революцію Солон-Клісфена, має на увазі не ідилічну родову демократію у стилі Каутського, а родовий лад у процесі його розкладу, з лихварями-„міроїдами“ і кабальними та напівкабальними селянами, що були справжніми класами im Werden. І класи, і класова

¹⁾ Проте, Маркс, говорячи про класову боротьбу в античному світі, вбачає її саме серед цього „обличчя“: „... в давньому Римі класова боротьба розвивалася тільки в межах привілейованої меншості, між вільними багачами і вільними бідняками, в той час як величезна продуктивна маса людності, раби, були тільки пасивним п'єдесталом для борців“ („18 брюмера“, Собр. соч., т. III). Певна солідарність, що була серед рабовласників, не виключала, проте, гострої боротьби між ними, справжньої класової боротьби. Про це Маркс і Енгельс говорять дуже виразно але цього не розуміє Каутський, ідеалізуючи античну демократію, роблячи з неї якусь ідилію. Як видно, цього не розуміє і Ковальов.

Тієї ж думки про характер класової боротьби в античній громаді, що Маркс та Енгельс, додержує й В. І. Ленін.

„Вся история полна непрерывных попыток угнетенных классов свергнуть угнетение. История рабства знает на многие десятилетия тянувшиеся войны за освобождение от рабства... Рабы, как мы знаем, восставали, устраивали бунты, открывали гражданские войны, но никогда не могли создать сознательного большинства, руководящих борьбой партий, не могли ясно понять, к какой цели идут, и даже в наиболее революционные моменты истории всегда оказывались пешками в руках господствующих классов“ (О государстве, Соч., т. XXIV³, сс. 371—375). Пор. „були тільки пасивним п'єдесталом для борців...“.

боротьба, і революція — все це, в аспекті діалектичного методу, є рух, що в конкретній дійсності являє багатобічність форм і не вкладається в шаблонні схеми.

Говорячи про „умовність“ античної соціальної революції, Ковальов повторює тільки думку Каутського. Аргументуючи ж цю тезу посиланням на „умовність“ визначення „суспільних груп“ патриціїв, плебейв евпатридів тощо як класів, Ковальов повторює один з пунктів чергової „критики марксизму“, яку намагається проводити такий найреакційніший буржуазний професор, як Hans Delbrück (*Die Marxistische Geschichtsphilosophie*, Berlin, 1921). Його аргументація — це найяскравіший вираз механістичного світогляду, і вона ж скерована головне проти Марксової науки про класи та про революції. Найцікавіше ж те, що там, де Дельбрюк говорить про погляди класиків марксизму на класи та революцію саме в античності, його погляди мало чим відрізняються від поглядів т. Ковальова.

Передусім Дельбрюк закидає марксизмові суперечність, що існує в його науці про класи, зокрема відсутність чіткого відмежування між класом та станом. „В другому місці (Капітал, т. I) — каже він — Маркс подає в трохи іншому вигляді те протиставлення експлуататорів та експлуатованих, що в „Комуністичному маніфесті“ було висловлено такими словами: „Вільний і раб, патрицій і плебей, барон і кріпак, цеховий майстер і підмайстер“, а саме: „афінський калокагатос [аристократ — *К. III.*], етрусський теократ, *civis romanus* [римський громадянин — *К. III.*], норманський барон, американський робовласник, волоський боярин, сучасний лендлорд або капіталіст. Порівняння обох рядків свідчить, як штучно, по дилетантському вони були складені. У першому випадку експлуататорський клас складається з „вільних“, тобто в Афінах з великої маси народу, у другому — лише з „калоикагатой“, тобто з аристократів; у першому рядку в Римі велика маса вільних громадян, плебей, фігурують, як пригнічений клас, у другому — ціла маса *cives romani* функціонує як експлуататори... Перша принципова хиба [марксівської науки про класи — *К. III.*] є отождошення класу і стану. Клас є економічно-соціальна, стан — політично-соціальна категорія... патриції і плебей не класи, а стани [пор. „обличье общественных классов“ у Ковальова,

с. 32 — К. Ш.]. Катон, типовий античний аристократ, був плебеем. Також і середньовічний лицар, що згодом став бароном, відрізнявся від кріпака не класом, а станом...“ (с. 13, 17). Дельбрюк, природно, не розуміє діалектики понять класу і стану, але дивно, що таке нерозуміння виявляє і Ковальов, коли говорить лише про класове „обличчя“ патриціїв та плебейів.

Особливо натискує Дельбрюк на Марксову науку про революцію. Він і взагалі не визнає класової боротьби, і зокрема в античному світі. Тим більше не визнає революції як методу перетворення суспільства. „Не через революційний переворот [Umgestaltung], а шляхом цілком повільного, поступового відмирання [Abbau] рабство в Європі було пом'якшене і перейшло в кріпацьку залежність... Боротьба між патриціями й плебеями закінчилася не революційним перетворенням цілої римської громади, але компромісом, що відкрив доступ заможним і енергійним плебеям у коло владущих фамілій, не знищуючи по суті аристократичного громадського ладу“ (с. 14). Для Дельбрюка патриції і плебеї спочатку і до кінця — те саме, тому він і не бачить таких величезних змін, які справді відбулися в „аристократичному громадському ладі“; уже тому, що стара „патриціанська знать розплилася в новому класі великих землевласників і грошових людей“ (Енгельс, Происхождение семьи, с. 131). Тому ж Дельбрюк не бачить і революції, що „поклала край старому родовому ладові і що причина її гніздилася в боротьбі між плебсом і *populus*“ (Енгельс, там само, с. 130). Так, римський аристократ Катон був плебеем, але що спільного між плебейством його часу і плебейством царя Сервія Туллія? Не розуміти цієї різниці — не розуміти діалектики історичного процесу. І дивно було б, якби Ганс Дельбрюк її розумів. Тим більше дивує нас, коли т. С. Ковальов повторює його думки, сам того не помічаючи.

Революція не є історичний привілей буржуазного класу, як уважає К. Каутський. Революція є загальний закон історичного процесу, як навчають класики марксизму. Помилкою було б тільки гадати, що вона завжди і всюди відбувається в тих самих формах, за якимсь раз назавжди визначеним зразком. І чому тільки одна якась форма революційного перетворення суспільства має право на назву революції у власному розу-

мінні, тоді як інші можуть бути революціями лише умовно? І чому, нарешті, поняття революції в античному світі є анти-марксовське? Енгельс цілком ясно і недвозначно говорить саме про революцію, що поклала край старому родовому ладові і разом з тим відкрила шлях для розвитку античного способу продукції. І немає жодних підстав уважати, що тут тільки певний спосіб висловлюватися, *façon de parler*. До того ж, факти, що їх наводить Енгельс і які знаходять собі повне potwierдження в даних сучасної історичної науки, цілком доводять безперечність його концепції¹⁾.

III. Проблема занепаду античного способу продукції

Навряд чи можна знайти в історичній науці ще таку проблему, яка викликала б стільки різних способів розв'язання, як проблема занепаду античної культури. Пояснюється це вже величиною самого факта: культура, що дійшла до найвищого свого розквіту, — культура, яка в певних своїх проявах залишається непереможною навіть для наших часів — впадає раптом у стан глибокого варварства, щоб потім знову відродитися з уламків, як фенікс, для нового життя. Ця проблема займає значне місце в усіх філософсько історичних теоріях, до останнього часу залишається улюбленим місцем загальних і спеціальних історичних праць. І, це найважливіше, ця проблема, як у фокусі, переломлює всі найголовніші течії і напрямки, що з давніх часів існували в історичній теорії, що панували над історичною наукою. Кожна бо течія, кожний напрямок і ставили, і розв'язували цю проблему різно, відповідно до загального свого змісту й характеру. На одній цій проблемі можна було б простежити за всією історією розвитку історичної думки й історичної науки і на одній цій же проблемі можна переко-

¹⁾ Адже В. І. Ленін саме про цю працю Енгельса говорив: „Это одно из основных сочинений современного социализма, в котором можно с доверием отнестись к каждой фразе, с доверием, что каждая фраза сказана не наобум, а написана на основании громадного исторического и политического материала (О государстве, Соч. XXIV³, с. 364).

натися в безсиллі ідеалістичної історії пройти в глибини історичного процесу.

Розходження починаються вже з самого поставлення проблеми. Як треба уявляти собі ту цезуру, що відділяє античний світ від „середньовіччя“? В якій мірі можна говорити про катастрофу, що поклала край античному світові і відкрила нову сторінку всесвітньої історії? Наскільки середні віки починають нову фазу, наскільки падіння західної римської імперії обривало розвиток античної культури?

В сучасній історичній науці ми маємо два крайні протилежні погляди на це питання: Шпенглера і Допша. Освальд Шпенглер, — а до нього, як ми бачили вище, пристає і Едуард Мейер, — розглядаючи в античному світі певний культурний організм, говорить про повний його занепад; Альфонс Допш у своїй праці „Die ökonomischen und sozialen Grundlagen der Europäischen Kulturentwicklung“, повторюючи по суті думку знаменитого французького історика Фюстель де-Куланжа і доводячи її до крайніх висновків, говорить про те, що між античністю і середньовіччям є безперервна наступність [Kontinuität], що германці тільки розвивали далі засвоєні елементи античної культури, яка по суті мало чим відрізнялася від їхньої власної, що, словом, ніякої катастрофи в історії не відбулося, ніякого падіння античного світу не було, ніякої цезури між античністю і середньовіччям немає. Подібну концепцію поділяє і російський буржуазний учений, акад. Д. М. Петрушевський, що популяризував її в своїй праці „Очерки экономической и социальной истории средневековой Европы“¹⁾.

¹⁾ Такої ж приблизно думки додержує й J. Kromayer в „Staat und Gesellschaft der Römer“ (S. 360), Leipz.-Berl., 1923): „Коли ми хочемо називати речі власними йменнями, то взагалі тут нема чого говорити про занепад античної культури, а лише про розпад [Zertrümmerung] частини старої державної організації, і то особливо в її надбудові, тоді як база її залишалася непорушеною і була сприйнята від нових державних утворень, у яких германський завоювання був тільки тонким панівним нашаруванням над старими культурними й державними формами...“ — типовий для буржуазної історії еволюційний погляд. Його ж у даному питанні знаходимо і в Domaschewskogo (Geschichte der Römischen Kaiserzeit), і в багатьох інших. Напр.: Bryce, The Holy Empire, 1915. Кромайер особливо наголошує факт тисячолітнього існування Візантії, культура якої ніби була лише дальшою еволюцією антич-

Між цими крайніми поглядами хитаються різні посередні: допускають, наприклад, поступовий і повільний перехід елементів античного господарства і культури в середньовіччя (Karl Brinkmann, *Wirtschafts und Sozialgeschichte*, S. 13, Münch.-Berl., 1927) тощо.

Щодо питання про причини занепаду античного світу, — занепад, в основному, приймає переважна більшість істориків і погляди Допша є майже поодиноким винятком, принаймні в їх крайності, — то тут ми маємо найрізноманітніші пояснення.

Способи пояснювати причини падіння античного світу можна класифікувати за різними принципами. Наприклад, одні історики пояснюють падіння античності зовнішніми, сторонніми її причинами другі — внутрішніми, тобто такими фактами, що виходять з неї самої. Найпоширеніше й найнаївніше пояснення є вказівка на завоювання варварами: антична культура занепадала в самому своєму розквіті під ударами завойовників. Зрозуміло, що таке пояснення мало кого могло задовольняти, і воно тепер залишається здобутком давно вже минулих етапів історичної науки. Сучасні буржуазні історики, коли тільки вони не відмовляються, ідучи за Рікерттом, від будьяких загальних проблем і не замикаються у вузькі рамки простої констатації фактів, намагаються знайти причини падіння античності у „внутрішніх“ фактах, при чому тут і виявляється все безсилля їх методології. Ті „внутрішні“ факти, що спричинилися до падіння античного світу, буржуазні історики шукають у різних галузях античного життя, даючи перевагу то одним, то другим, залежно від своїх загальних інтересів. Дехто заразом визнає багато різних чинників з різних галузей життя, додержуючись принципу плюралізму. Одні історики більше наполягають на

ної культури. Такої думки додержує й маститий історик старого Риму та Візантії Ів. Г. Турцевич. Проте, візантійську історію аніяк не можна вважати за безпосереднє й безперервне продовження античної історії, бо економічно-соціальна база Візантії була зовсім іншою, ніж держав античних. Еволюціоністи звертають увагу на зовнішній вигляд явищ, не розуміючи їх змісту, — за подібністю різних деталей надбудови вони не бачать різниці в соціально-економічній структурі. Безперервну наступність Візантії римській імперії бачить і Гіббон. Белох, навпаки, уже в римській імперії вбачає причину занепаду античної культури, яка для нього синонімічна з культурою елліністською.

факти політичного змісту, другі — економічного, треті — культурного і психологічного, четверті поєднують усі їх у певному синтезі.

Не розглядаючи всіх цих спроб буржуазної історіографії розв'язати дану проблему, я зупинюся лише на деяких з них, найвиразніших і найтиповіших.

Найчастіше падіння античного світу виводять з фактів політичних. Римська держава не мала в собі достатніх сил виконувати завдання, що перед нею стояли: величезні кордони вимагали для своєї оборони такої військової сили, якої вона не могла мати; адміністрування над підвладною Римові територією потребувало досконалого й дорогого урядового апарату, — так само як і досконалих та дорогих засобів комунікації, що не відповідали тодішньому станові техніки. Все це приводило державу до надмірного напруження сил і разом з тим до виснаження продуктивних сил громади. До цього ще відсутність сталого порядку спадкування імператорської влади, шкідливі наслідки преторіанської політики, зв'язані з нею розрухи й заколоти, що неминуче зменшували обороноспроможність держави, призводили до розкладу її військової сили.

Такого погляду додержується, наприклад, Benedictus Niese (*Staat und Gesellschaft der Römer*, 1910): „Причини, з яких загинула така велика й могутня держава, з її видатною культурою, лежать у внутрішній її структурі, у стані її сил. Вона була занадто слабкою для своїх довгих кордонів, які мала захищати, її військових засобів для цього не вистачало. Сила Рима була побудована на його військовій перевазі. Військовій справі віддавали найпильнішу увагу також і імператори, — імперію, власне, можна було б назвати військовою монархією, — проте, вона загинула саме через свою військову слабкість, і вона ж своїм прикладом доводить, як дуже доля держави залежить від її військового устрою“ (с. 252). Військова ж слабкість римської держави була наслідком занепаду дисципліни у війську, а це знову таки пояснюється посиленням політичного впливу армії. Імператори, будучи залежні від війська, всяко запобігають його ласки, дають йому різні пільги, надмірно збільшують його утримання. Брак кадрів громадян

для комплектування війська примушує імператорів поповнювати його варварами, а це ще більше послаблює міць держави. Хиби військової системи зле впливають на державне господарство, зокрема спричиняються до надмірного тиску на державні фінанси. З другого боку, і військова слабкість залежить і збільшується від господарчого занепаду, що є наслідком римської системи державного господарства, з її надмірними податками і контрибуціями, які виснажують сили громади: у римській державі над усім домінує принцип фіскальності, і йому все принесено в жертву. Оборона країни щодалі вимагає більших коштів, відповідно до того зростає тягар державних повинностей, а в наслідок того „прогресивна стагнація [Erstarrung], зубожіння і спустошення [Verödung] провінцій, що очищає в такий спосіб місце для нових народів“ (с. 255).

До цього Ernst Kornemann, (Die Römische Kaiserzeit, 1914, в „Einleitung“ Norden- Gercke) додає ще ті величезні витрати держави на постачання продуктів харчування римському столичному люмпенпролетаріатові, що важким тягарем лягали на трудящих міщан та селян провінцій, робили всіх їх подібними до тих „робочих тварин Нільської долини, що над ними тяжила традиція тисячоліть“ (с. 230). Словом, падіння античного світу уявляють собі як наслідок надмірної гіпертрофії держави, що поглинула цілком господарство, не давала йому розвиватися своїм шляхом, — погляд, в якому цілком ясно виступає ідеологія ліберально-буржуазного *laisser passer, laissez faire*.

Розклад римської армії, в наслідок преторіанської політики імператорів, падіння дисципліни і варваризацію вважає за одну з головних причин падіння імперії і знаменитий історик військової справи Hans Delbrück. Але, на його думку, політично-військовий занепад римської держави ускладнився й прискорився занепадом економічно-технічним; причиною ж цього була нестача грошей, зменшення грошового обігу і перехід до натурального господарства — „das Absterben der Geldwirtschaft“ („Weltgeschichte“, 1924, Bd. 1, S. 661). Те ж, як пояснює Дельбрюк, „відмирання грошового господарства“ в Римі є типовий зразок того механістичного світогляду, що під назвою „економічного матеріалізму“ характеризує цілу течію сучас-

ної буржуазної історичної науки, і найвидатнішими представниками якої, крім Дельбрюка, були Юлій Белох і Карл Белов.

„Римський державний і господарчий організм, — говорить Дельбрюк, — щоб правильно функціонувати, потребував дуже сильного кровообігу, багатого грошового обігу, великого запасу золота й срібла... При повільності ж сполучень, потреба на готівку, на засоби виплати [Barmitteln] була величезна і зростала відповідно до зростання добробуту. Хоча в античному світі й були певні банківські заклади, що уможливляли грошові перекази, проте, до сучасної грошової техніки було ще далеко і розплати провадили переважно на золоту та срібну готівку... З часом грошовий обіг дедалі важчає, бо не вистачає благородних металів. І чим більше підвищувався добробут, тим більше відчувалася ця нестача, особливо, що за імператорських часів запас їх не збільшується, а зменшується. Поруч з природним зменшенням їх через стирання, аварії кораблів, пожежі, закопування в землю тощо відбувався і регулярний вплив їх до Індії та Китаю, за шовк та спеції... Нових копалень, що могли б компенсувати ці витрати, відкрито не було, а старі були виснажені, і вони були втрачені, принаймні для тодішньої техніки..“ (сс. 658—659). Отже до економічного занепаду, що виявився у відмиранні грошового господарства, спричинилися, на думку Дельбрюка, недосконалість кредитової системи, вплив грошової готівки в Індію та Китай і виснаження копалень. Дивне змішування причин і симптомів, що характеризує взагалі механістичний світогляд. Бож усі наведені факти вимагають дальшого пояснення, і причини їх криються десь у глибині економічної структури античної громади; проте, ця глибина залишається неприступною для буржуазного історика.

Дельбрюк шукає причини загибелі античного світу у виснаженні копалень, а учень знаменитого історика-економіста Шмоллера — Карл Брінкман знаходить її у виснаженні ґрунту. „Коли ми спостерігаємо дальше життя цієї вічної, технічно нерухомої селянської культури, зростання людності, що поступово приводить до поділу, парцелювання землі і через те до земельної тісноти, ми натикаємося на дальший елемент, що напевно грав найважливішу роль: виснаження сили ґрунту

[die Erschöpfung der Bodenkkräfte], зменшення врожайності, зведення харчової території [des Nahrungsspierraumes] на частину того, чим вона була раніше. Так само, як у сучасному Китаї, і в античному світі далеко не останньою причиною загибелі держави був той факт, що обтяжені податками селяни тікали від застиглого [aus einer Stagnierenden] сільського господарства на перезалюдненій землі“ (Die Wirtschafts und Sozialgeschichte, S. 17, 1927). Виснаження сили ґрунту і перезалюднення землі,— але з яких причин? Знову вічне quid pro quo, змішування причин і симптомів.

І далші факти, що їх наводить Дельбрюк як причини за-непаду римської держави, таксамо є симптоми його, а не причини: нестача грошей примушує уряд перевести військо на натуральне постачання, а потім, через технічні труднощі перевозу продуктів, посадити легіони на землю — солдатам давали землю для обробляння й самопостачання. То був кінець римської дисципліни; із зв'язаних суворою дисципліною легіонів утворюються прикордонні селяни, зобов'язані військовою службою; припинено виплату грошей легіонам, немає більше і легіонів (Weltgeschichte, Bd. I, S. 661). Зникла військова сила римської держави, зникла і сама держава, — той самий мотив, що й у Нізе.

Другий зразок механістичного пояснення загибелі античного світу дає Otto Seeck у своїй праці „Geschichte des Untergangs der antiken Welt“ (вид. 4, Stuttgart, 1921). За найголовнішу причину загибелі античності Зек вважає дегенерацію римської нації, втрату нею її військових здібностей, варваризацію римського війська. Причиною ж дегенерації римського народу, на думку Зека, був природний закон добору. Служба в легіонах давала кожному порядне утримання і після звільнення забезпечувала безтурботну старість. Для бідняків це було дуже великою привабою, щоб тягти до війська всіх тих, хто почував у собі досить сили і мужності; вдома ж залишалися самі інваліди та ледарі. І тільки ці елементи могли розмножуватися, тоді як міцніші не мали змоги залишити після себе нащадків, принаймні нащадків-громадян. Що ж дивного, запитує Зек, коли громадянство, що постійно поповнювалося з такої поганой крові, від покоління до покоління втрачало свої військові

здібності? Коли навіть імператорська гвардія, уже в другому столітті, не могла набрати з цілої Італії якихсь сімсот добровільців, то це пояснюється не знелюдненням країни, а дегенерацією її жителів, яким жодна перевага не здавалася такою великою, щоб зробити для їхніх кволих душ стерпними напруження та небезпеки солдатського життя. Коли ж громадянські права були поширені на провінції, за ними скрізь ширилася й вербувальна система з її шкідливим впливом, знесилоючи одну країну за другу. Коли в першому столітті міць римської держави була побудована на її громадянських легіонах, то в п'ятому вже тільки варвари були придатні для того, щоб бути порядними солдатами (I, 266). Фізична дегенерація римської нації, що з'явилася таким чином наслідком такого природного добору, була зв'язана і з дегенерацією культурною: „Безперечно, — продовжує свою думку Зек, — тут виявляється така жакхлива інертність [Trägheit] духа, яка охоплює весь античний світ, що одної її було б досить для пояснення його загибелі. Те, що було у військовій галузі, було також і по всіх інших. Ні в сільському господарстві, ні в техніці, ні в політиці з першого століття нашої ери не з'являлося жодної скільки-небудь помітної ідеї. Так само і література, і мистецтво рухаються виключно в рамках марного наслідування, що стає дедалі вбогіше духовно і щораз слабше технічно“ (I, 271) ¹⁾.

Подібне пояснення такого багатобічного й складного історичного факта, як падіння античної культури, не задовольняло навіть буржуазних учених, і Едуард Мейер, напр., прямо заявляє з приводу нього: „Мне простят, надеюсь, если я не стану входит в разбор тех фантазий, которые О. Seeck в своей недавно

¹⁾ Концепцію, подібну до Seeck-ової, подає й „апостол“ сучасного фашизму Чемберлен у своїй праці „Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts“. Чемберлен надає вирішного значення в культурному розвитку расовим ознакам, „чистоті крові“. Римська імперія була державою, що обіймала різні національності, при чому цим національностям була дана можливість взаємного спілкування й змішування, а це й спричинилося до дегенерації й знецнення кращих елементів римської громади. Античну культуру погубив Völkerchaos, він же може загубити й культуру сучасну, яка також починає втрачати національну чистоту. Висновки з подібної концепції зрозумілі: шалений шовінізм і антисемітизм, яких ніскільки й не заховує автор. Такої ж думки додержує й K. Breysig у своїй „Kulturgeschichte der Neuzeit“, 1901.

изданной Geschichte des Untergangs der antiken Welt, т. I, выдает за плоды новейших научно-исторических исследований...“ (Экономическое развитие древнего мира, с. 80, пр. 1, СПб, 1898).

Проте, засуджуючи концепцію Зека, Едуард Мейер у тій же своїй книжці допускає не меншу фантазію в питанні про занепад античної культури. При чому Мейер виходить не з механістичних передумов, як Дельбрюк або Зек, а з суто ідеалістичних, повертаючись по суті до відомої теорії історичного кругобігу Віко. Причина занепаду античної культури, на думку Мейера, є її ріст і поширення. Є, говорить він, емпіричний закон, що чим культура ширша, тим вона нижча. Розпад античної культури — це є розпад культури, що дійшла до найвищого свого розквіту і тому саме почала розкладатися, „при полной исправности внутреннего строя, без вмешательства сколько-нибудь опасного внешнего врага“ (цит. праця, с. 81). „Самым общим моментом является рост и всеобщее распространение античной культуры, приводящие ее к упадку. И на этом примере подтверждается эмпирический закон, что чем шире культура, тем она ниже. Духовная культура иссякает, потому что ей более не ставится никаких задач, потому что все великие вопросы, глубоко волнующие умы, кажутся или разрешенными, или безусловно неразрешимыми; чем больше распространяется общее образование, тем скуднее становится его содержание... Следствием этого процесса была утрата образованными людьми того руководящего влияния в области умственной жизни, которое они приобрели, начиная с пятого века... а в политической и военной сфере руководящее влияние переходит от образованных классов к массе... И здесь как раз совершенство культурного государства ведет к его гибели“ (сс. 83—84). Едуард Мейер перераховує далі відомі симптоми занепаду античної культури, що давно вже стали загальними місцями в історичній науці: варваризація армії, втручання її в політичне життя держави, бюрократизація управління і падіння міського самоврядування, посилення деспотизму і політична байдужість мас. „Ко всему этому присоединяется быстро возрастающий, несмотря на продолжительное мирное время, экономический упадок и убыль населения“, — завершує він характеристику розкладу античної

культури (с. 87 і д.), але цей „економічний занепад і зменшення людності“ для нього не причина загибелі античного світу, а лише її прояви, в ряду інших; при цьому він тільки констатує їх, а поясненням їх мусить бути той таки „емпіричний закон, що чим ширша культура, тим вона нижча“. Правда, Мейер указує ще на такі причини занепаду, як „беспрерывный рост капитала и неизбежное рядом с ним увеличение неимущего пролетариата... влияние города и городской жизни. Город беспрерывно притягивает к себе сельское население и всасывает его... город делает невозможным существование сельского населения... Но... разорение сельского населения отражается и на городе... город, первоначально бывший главным фактором культурного развития и причиною колоссального роста благосостояния, в конце концов уничтожает благосостояние, культуру и наконец самого себя“ (сс. 97—98). Але й тут Ед. Мейер обмежується аподиктичними присудами і не дає собі труда проаналізувати глибші причини, чому саме „місто робить неможливим існування сільської людності“, чому потім „міста починають пустіти, як раніше пустіли села“, чому, нарешті, вони „знищують добробут, культуру і самих себе“. З характеристики Мейера не видно й того, чи констатовані ним факти стосуються взагалі капіталістичного розвитку громади, чи тільки античної громади, в якій він знаходить цей капіталістичний розвиток. У всякому разі він так модернізує факти античного життя, що його аналіз утрачає всяку конкретність. Уже з останньої його праці про Шпенглера ми довідалися, що у фактах падіння античної культури він викриває загальні тенденції історичного процесу загалом.

Той же суто ідеалістичний мотив про внутрішній зв'язок, що начебто існує між поширенням культури і її неминучим занепадом, ми бачили вже у Шпенглера, він у певному виді повторюється в Дельбрюка і його ж наголошує Ростовцев. „Не дегенерація або занепад, але саме найбільший прогрес, найбільша заслуга імперії, втягнення всіх підкорених варварських народів у сферу елліністично-римської культури привело до розпушення [Lockerung] і розпаду [Auflösung] державний організм... Рим був тим вузлом, що зв'язував усі землі навколо Середземного моря. Але тепер сила окремих частин

настільки зросла, що центр мусів підпасти під владу своїх членів" (Delbrück, op. cit., I, 655—656). Ще виразніше промовляє М. Ростовцев (The social-economic history of the Roman Empire, Oxford, 1926): „Найголовніше в процесі занепаду античної культури — це те поглинення освічених класів масою і поступове відмирання всіх функцій політичного, соціального, економічного й інтелектуального життя, що ми його звемо варваризацією стародавнього світу“. Подібно до Шпенглера, Ростовцев також від загибелі античного світу переходить до сучасності: „Чи можна поширювати вищу цивілізацію на нижчі класи громади, не знижуючи її рівня, не зменшуючи її якості до останнього ступеня?“ — запитує білоемігрантський професор: — „Чи не занепадає всяка цивілізація, коли вона починає проникати в маси?“ Сумні питання приходять у голову професорові, бо сам же він з боєм сердечним мусить погодитися з тим, що „наша цивілізація буде існувати лише як цивілізація маси, а не деяких класів“.

Ідеалістичні пояснення занепаду античної культури ми маємо в сучасній буржуазній літературі і в іншій формі. Ще Ернст Ренан і Фрідріх Ніцше готові були пояснювати загибель античності руйнацьким впливом християнської ідеології. Таку ж думку проводить і Georges Sorel у своїй праці „La ruine du Monde antique“ (вид 2, 1925), до якої він додає наче саркастичний заголовок „Conception matérialiste de l'Histoire“: „Християнська ідеологія зламала [a brisé] структуру античного світу так, як діюща зовні механічна сила... Вона розірвала зв'язки, що існували між духом і соціальним життям; вона посіяла всюди сім'я квіетизму, розпаду й смерті“ (с. 44), — чудовий зразок „матеріалістичного розуміння історії“! Ми знаходимо в нього й такі перли, як „ідеалістична економіка“ (будівельна діяльність римських імператорів) тощо, в ряді чинників занепаду античної культури.

З механістичних спроб пояснити падіння античного світу заслуговує ще на увагу теорія відомого вульгарного економіста і найактивнішого ворога марксизму — Луїо Брентано, тому саме, що деякі відгуки її ми знаходимо і в деякого з наших радянських авторів (маю на оці працю А. В. Мішуліна, О производстве в античной общественной формации, вид. ГАИМК,

1932; про неї скажемо нижче). Брентано в своїй праці „Der wirtschaftende Mensch in der Geschichte (Leipz., 1923) говорить про капіталістичну (sic!) організацію війни в стародавньому Римі. „Великі багатства Рима були наслідком капіталістичної організації війни. Вони були витрачені на розкішні споруди і взагалі на розкіш, часто безглузду. Відділя й занепад Італії. Настав час, коли війни з багатими народами припинилися, а після бою під Акціумом, 31 р. до н. е., настав рах Романа („римський мир“), що тривав до наступу готів, 376 р. н. е. Тому припинено систематично плюндрувати провінції. Тому й Італія перестала бути центром держави (с. 217)... Таким чином, з одного боку, виснаження дотогочасних грошових джерел, з другого — постійний вплив благородних металів на Схід за товар [пор. Дельбрюка — К. Ш.]. Наслідком було падіння грошового господарства і повернення до натурального...” (с. 220).

Падіння грошового господарства і повернення до натурального, — це, як бачимо, загальне місце в усіх сучасних істориків, що не виходять у своїх концепціях з суто ідеалістичних засад. Самий цей факт безперечний. Не можна тільки ані вважати його за головну причину і взагалі за причину занепаду античного світу, бо він був тільки симптомом його, ані задовольнятися тими поясненнями його, які дають історики-механісти, бо всі ці пояснення ковзають по поверхні явищ, не заглядаючи в їх глибину. Виснаження копалень, виснаження ґрунту, витрати на військо, на „хліб та видовища“ для столичної черні, припинення завоювальних воєн, капіталістично чи некапіталістично організованих, — все це не розв'язує проблеми, бо все це були явища зовнішнього, а не внутрішнього, іманентного античності, порядку, і все це — більше симптоми, ніж причини, так само як — і тим більше — різні факти політичного характеру, як падіння дисципліни у війську, узурпація влади, бюрократизація й фіскалізація управління тощо. До симптомів, а не до перших причин, треба залічити й такий факт, як знелюднення і навіть стихійні лиха, як голод і пошесті, що їм старі історики, починаючи з Евсевія Кесарійського, надавали першорядного значення в загибелі римської державної сили, але які могли мати певне значення лише у зв'язку з загальною соціально-економічною і політичною ситуацією. Дивно, як може

не розуміти цього автор єдиного покищо в нас компендіуму з історії Рима — В. С. Сергєєв, коли, покликаючись на Евсевія і цілком погоджуючись з ним, він визнає за головні фактори загибелі Рима — голод, чуму і війну (История древнего Рима, с. 289, ГИЗ, 1925). Проте, він же говорить і про „своеобразное культурно-психическое перерождение всего античного мира“ (с. 297). Він же визнає за помилку Момзена та Мейера лише те, що вони, пояснюючи цілком правильно падіння римської імперії взагалі, „не дооценили роли этих внешних факторов — варваров и эпидемий“ (с. 308). Ось уже справді, не „назад до Ранке“, а „назад до Евсевія“!

Не ставлячи собі мети вичерпати всі спроби пояснення занепаду античного світу, що знайшли собі місце в буржуазних істориків різних течій і напрямків ¹⁾, ми вважаємо за потрібне згадати ще про найталановитішого з буржуазних еклектиків — Макса Вебера, що і в даному питанні подав багато цікавих думок, хоч і не зумів зв'язати їх стрункою системою. І в даному

¹⁾ Цікаве зведення всіх можливих причин занепаду римської імперії й античної культури подає Т. Hodgkin у своїй статті „The Fall of the Roman Empire“ („The Contemporary Review“, 1898, № 385), при чому відверто говорить про те, що питання про падіння старої римської держави цікавить його у зв'язку з можливою такою ж долею великої британської імперії, — наприкінці XIX ст. уже намітився майбутній занепад Британії. Подібно до всіх інших буржуазних істориків, Годкін змішує причини з симптомами; серед них він називає такі: імператорська діадема стала іграшкою в руках солдатів; рабство породило презирливе ставлення до праці, воно ж зробило одну частину громади — „a dissolute and turbulent mob in the city“, а другу — „gangs of miserable, despairing, vengeance-brooding slaves in the country“ (розпутна і непокірлива чернь по містах, юрби нещасних, розпачливих, надхнених помстою рабів на селі), — думка в цілому вірна, тільки не розвинена до кінця і поставлена не на своєму місці; безплатна роздача продуктів споживання римському люмпенпролетаріатові, що виснажувала продуктивні сили громади, особливо провінцій, і руйнувала сільське господарство Італії. При чому Годкін називає цю систему державного постачання „a crowned socialism“ (коронний соціалізм) і з приводу нього глибокодумно зауважує, що „наскільки доводить досвід римської імперії, соціалізм не може співіснувати з свободою“ [socialism cannot be co-existent with liberty] — порівняти з цим Р. Пельмана! Четверта й наймогутніша причина падіння імперії було фінансове виснаження середніх класів у зв'язку з тим таки „державним соціалізмом“ [a crowned socialism], — про державний соціалізм у старому світі, у римській імперії та римському Єгипті, зокрема говорить і Д. Петрушевський

питанні Макс Вебер своїм прикладом доводить банкрутство буржуазної методології.

Макс Вебер, подібно до багатьох інших істориків, за головну причину занепаду римської держави і з нею всієї античної культури вважає невідповідність державних завдань імперії її економічному розвитку. „Занепад римської держави був доконечним політичним наслідком поступового зменшення товарового обігу і розвитку натурального господарства. Він означав лише деградацію урядового апарату і разом з тим тієї побудованої на грошовому господарстві політичної надбудови, що більше не відповідала натурально-господарчій базі“ (Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Tübing., 1924, стаття „Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur, с. 308), — концепція, що до певної міри нагадує й концепцію руської історії П. Мілюкова, а почасти й В. Ключевського — „суперечність між політикою і економікою“. Макс Вебер констатує далі й ті симптоми занепаду античної культури, що ми їх наводили вже декілька разів із слів різних авторів:

у своїх „Нарисах економічної історії середньовіччя“. П'ята і остання причина — навали варварів Годкін — типовий еkleктик, і в його концепції виявлене все безсиля еkleктизму: окремі вірні думки помішані з різними наївними або тенденційними зауваженнями на зразок державного соціалізму тощо. Найцікавіше в Годкіна порівняння римської політики з політикою Британії в її колоніях, що приводить до такого ж виснаження та зuboжіння колоніальних мас і що може бути загрозою для державного існування імперії. Таку ж загрозу він вбачав і у варваризації, що є неминучий наслідок зіткнення культурних націй з націями відсталими — загальне місце в буржуазних істориків.

Серед різних теорій занепаду римської імперії є й така, надзвичайно характерна для „об'єктивності“ буржуазної науки, як теорія Heatland-a. Цей останній пояснює занепад Рима тим, що імператори не дійшли до щасливої й рятівної ідеї запровадити представницьку форму правління: римська імперія занепадала тому, що вона не знала парламентаризму. Добре, що Heatland-ові не довелося дожити до сучасного фашизму. „Хіба ми певні в тому, що наша сучасна демократія гарантує нам безперервний прогрес і може запобігти громадянській війні?“ — запитує з гірким чуттям М. Ростовцев: „Не забудьмо того, що найновіші політичні й соціальні теорії стараються довести, що демократія є застаріла інституція, що вона, будучи паростком капіталізму, вивітрилася і що єдина справедлива форма правління є the dictatorship of the proletariat. Хіба не міг римський селянин сприйняти такого ж принципу?“

„Зник обмін товарами між окремими пунктами [interlokale Gütertausch]... зникло місто... Маєтки стають носителями культури... Культура стає сільською. Кругобіг [der Kreislauf] економічного розвитку античності завершився...“ (с. 309). Але Макс Вебер не обмежився констатацією симптомів занепаду, а пробує викрити причини їх у самій структурі античної громади, при чому марксівське поняття про античність як певну суспільну формацію залишається йому чуже. Застерігши наперед, що «економічна історія і особливо „історія класової боротьби“ не може бути ідентичною з історією цілої культури, як хоче примусити вірити матеріалістичне розуміння історії» (Wirtschaftsgeschichte, вид. 2, S. 16, 1924), М. Вебер указує на такі причини економічної деградації античного світу: „іраціоналізм античного капіталізму“ (пор. „ідеалістичну економіку“ Сореля), що виявлявся у підпорядкуванні економіки політиці і, відповідно до того, у позаекономічних джерелах економічного розвитку; обмеженість товарової продукції, через низький технічний рівень сполучень і кепські умови пересування товарів; малий попит на речі широкого вжитку, зумовлений кліматичними особливостями античного світу; низька рентабельність і обмежені технічними умовами можливості експлуатації рабської праці; неможливість примирити вирішну суперечність економіки Küstenland (берегової смуги) і Binnenland (глибокої території) (Wirtschaftsgeschichte, с. 286; Аграрная история древнего мира, сс. 37—38; Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen, 1922, SS. 586, 590).

Заслуга Макса Вебера полягає в тому, що, відмінно від інших буржуазних авторів, він чітко визначив як найістотнішу ознаку античної культури її рабський характер, — „антична культура є рабська культура“ (Gesammelte Aufsätze, с. 293), — і з цієї саме ознаки він пробує зробити певні висновки щодо своєрідних форм її розвитку і причини її занепаду: дешевина рабської праці унеможливлювала технічний прогрес (с. 293); припинення воєн, що в античному світі мали характер полювання на робочу силу, спричиняється до гострої нестачі робітників (с. 296); конкуренція рабської праці витиснула вільних продуцентів з їх позицій і позбавила їх можливості боротися за поліпшення своїх умов життя й праці (Wirtschaft und Gesell-

schaft, с. 585). Всі ці висновки — безперечні. Хиба ж Вебера в тому, що він, як типовий буржуазний еkleктик, виходить з теорії багатофакторності, яка не дозволяє йому відрізнити головне від другорядного, первинне від вторинного. Вона ж не дала йому змоги уловити справжній специфіку античності як суспільної формації і утриматися від модернізації, що неминуче привела його до таких же *quid pro quo*, як і Момзена, хоча б у поглядах на „ірраціональність античного капіталізму“ тощо. Нарешті, визначений механістичний світогляд привів його і до явно помилкових висновків, на яких він базує всю свою концепцію; за приклад може бути його протиставлення *Binnenkultur* — *Küstenkultur*, помилковість якого доводить Brinkmann у цитованій вище праці. Зокрема ж, у питанні про причини занепаду античної культури Вебер, подібно до всіх буржуазних істориків, не вільний від змішування причин і симптомів, а це позбавляє його концепцію стрункості й витриманості.

І в даній проблемі бозсиллю буржуазної науки протистоїть сила діалектично-матеріалістичної методології марксизму.

Не зважаючи на те, що за часів Маркса і Енгельса наука про античність не мала в своєму розпорядженні багатьох першорядних джерел, як папіруси тощо, що вона не мала ще тоді такого досконалого критичного апарату, як тепер, що сами Маркс та Енгельс спеціально античної історії не вивчали, коли не говорити про студентські роки Маркса, — вони, проте, виходячи з матеріалістичного розуміння історії, висвітлили проблеми античності, над якими марно ламали голови сотні буржуазних учених, так, що це висвітлення є провідна зоря для дальшого прогресу науки. Це стосується до загального розуміння античності як формації, так само її походження, як і занепаду.

За матеріалістичним розумінням історії, всяка суспільна формація — а античність є одна з суспільних формацій, — розкладається тому, що „на певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства заходять у суперечність з існуючими продукційними відносинами... З форм розвитку продуктивних сил ці відносини обертаються в їх пута. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот і в усій вели-

чезній надбудові" (Маркс, Вступ до „Критике политической экономии“, сс. 45—46, рос. вид. 1932 р.). Тому причин занепаду античної формації класики марксизму шукають у її ж унутрішніх суперечностях, що кінець-кінцем сходять до суперечності між продуктивними силами та продукційними відносинами.

За причину загибелі античності і Маркс і Енгельс визнають рабство, що становить головний зміст античної формації. „Не демократія погубила Афіни, як то твердять європейські шкільні вчителі, що виляють хвостами перед монархами, а рабство, що витиснуло труд вільного громадянина“ (Енгельс, Происхождение семьи, с. 120)... „рабство, яке привело до загибелі античні республіки, рабство, яке приведе до страшних зрушень у південних штатах північноамериканської республіки...“ (Маркс, Морализующая критика и критизирующая мораль, Соч., т. V).

Рабство — це та форма продукційних відносин, що є „путами для розвитку продуктивних сил“, рабство гальмує розвиток техніки. „Для розвитку продукції рабство є перешкода (Архив, II, с. 87)... марно витрачений матеріал і марно витрачені засоби праці є зайво витрачені кількості зреченої праці, отже не ураховуються і не беруть участі в утворенні вартості продукту... це — одна з тих обставин, що здорожчують продукцію, засновану на рабстві. Робітник, за влучним висловом давніх, відрізняється тут тільки як *instrumentum vocale* (обдароване мовою знаряддя) від тварини, як *instrumentum semivocale* (обдароване голосом знаряддя) і від неживого знаряддя праці як від *instrumentum mutum* (німого знаряддя). Але сам робітник дає відчуті тварині й знаряддю праці, що він не подібний до них, що він людина. Погано поводячись з ними і з справжньою пристрасстю псуючи їх, він доходить свідомості своєї відміни від них. Тому за економічний принцип такого способу продукції вважається застосовувати тільки найгрубші, найнезграбніші знаряддя праці, які якраз через їх грубість і незграбність трудніше псуються“ (Капитал, т. I, с. 134, пр. 17, ГИЗ, 1930). Раби кепсько поводяться з знаряддями праці у вигляді своєрідного протесту проти свого безправного, нелюдського становища; разом з тим рабовласники не мають

стимулів полегшувати їх становище через те, що дешевина робочої сили робить непотрібними будьякі технічні удосконалення, заміну живої сили механічною.

До того ж, використання рабської праці деморалізує громадян, воно викликає у вільних людей презирство до матеріальної продукційної праці, породжує в них нетрудову, паразитичну психологію. „Там, де рабство є панівна форма продукції, там праця стає рабською діяльністю, тобто чимось ганебним для вільних людей. Через це закривається вихід з такого способу продукції, в той час як, з другого боку, треба усунути його, бо для розвитку продукції рабство є перешкода. Всяка збудована на рабстві продукція і всяке засноване на ньому суспільство гинуть від цієї суперечності (Енгельс, Діалектика природи, с. 60, ГИЗ, 1930)... В античному світі „матеріальна продуктивна праця носить на собі тавро рабства... на цю працю дивляться як на п'єдестал для громадян“ (Маркс, Теории прибавочной стоимости, I, с. 267). Становище вільних продуцентів — селян і ремісників — в античності було жахливе тому, що на рівень їх життя не міг не впливати рівень життя рабів, а конкуренція рабської праці обмежувала попит на продукти їх праці. Проте, вони не боролися за поліпшення умов своєї праці, як цехові ремісники середньовіччя або пролетаріат часів капіталізму, а шукали виходу взагалі з виробництва, яке, на їхню думку, було долею рабів. Не поліпшити умови праці, а звільнитися від праці, — такий був головний мотив класової психології античного вільного продуцента. І відділя — нерозв'язна суперечність античного способу продукції: рабство не дозволяє підвищувати рівень техніки, рабство робиться економічно не вигідним, а іншого способу продукції немає, бо немає вільних продуцентів, вони ж бо всіма силами намагаються втекти від виробництва. Рабовласницька система залишає таким „дезертирам праці“ можливість провадити безтурботне, паразитичне життя коштом тієї ж рабської праці: їм припадали деякі крихти з багатого столу рабовласників, яким потрібна була допомога „черні“ в справі експлуатації невольних та залежних елементів суспільства; відділя — ціла система соціальної політики пануючого класу античної громади, що була скерована на підкуп народних мас,

т. зв. „plebs urbana“ (міська чернь), що жадібно вимагала „panem et circenses“ (хліба та видовищ).

Експлуатація рабів не тільки деморалізувала вільних, але й позбавляла їх праці, спричинялася до пауперизації їх. І тут саме ховається ближча причина занепаду античного світу. В античній громаді розвиток рабського способу продукції продовжував явища, подібні до тих, що характеризують процес так званого „первісного нагромадження капіталу“, тобто експропріацію вільного продуцента, — селянина та ремісника, — позбавлення його засобів продукції, з тією істотною різницею, що ця експропріація призводила античного продуцента не до пролетаризації, як за часів розкладу феодалізму, а до зубоження й пауперизації. Відділя й різниця між сучасним та античним пролетаріатом, що за слушною характеристикою Сісмонді, на яку покликається і Маркс (Капітал, т. I, с. 469, пр. 37), полягала в тому, що „римський пролетар жив майже виключно коштом суспільства... тоді як... сучасне суспільство живе коштом пролетарів, коштом тієї частини, яку воно відбирає в них з продукту праці“. Що експропріація продуцентів в античній громаді, під впливом розвитку рабського способу продукції, нагадуючи своїм змістом процес первісного нагромадження капіталу, породжує, проте, зовсім інші наслідки, про це Маркс говорить і в листі до редакції журналу „Отечественные записки“ 1877 року: „В різних місцях „Капіталу“ я натякаю на долю плебеїв давнього Рима. Спочатку це були вільні селяни, що обробляли власним коштом власні участки землі. Протягом римської імперії вони були поступово експропрійовані, при чому той самий рух, що відірвав їх від засобів продукції і існування, потяг за собою утворення великої земельної власності, але таксамо й великих грошових капіталів. Отже, якогось прекрасного ранку з'явилися тут, з одного боку, вільні люди, позбавлені всього, крім здатності до праці, з другого боку — для експлуатації праці — власники всіх набутих багатств. Що ж сталося? Римські пролетарі стали не найманими робітниками, а празнолюбною черню, „mob“, що стояла на нижчому моральному рівні, ніж навіть „білі бідняки“ (poor whites) південних штатів Північної Америки. а разом з тим склався і розквітнув не капіталістичний спосіб продукції, а рабський... Отже події,

надзвичайно подібні між собою, але що відбувалися в історично різному оточенні, приводять до цілком відмінних між собою результатів“ (Листи, ред. Адоратського, вид. 3, 1928).

Найістотніша ж різниця між процесом первісного нагромадження капіталу і пауперизацією античних продуцентів, у наслідок розвитку рабовласницького способу продукції, полягає в тому, що перший визначав технічний прогрес, перехід господарства на вищий щабель розвитку, тоді як друга, навпаки, — деградацію господарства, занепад продуктивних сил громади, бо рабовласницький спосіб продукції позначається нижчою продуктивністю, ніж господарство вільних продуцентів. Це саме підкреслює і Маркс, говорячи, що „форма вільної парцелярної власності селян з власним господарством, як панівна, нормальна форма, створює... економічну основу суспільства в кращі часи класичної давнини“ (Капітал, т. III, ч. 2, с. 280 ГИЗ, 1929). Цю ж думку розвиває і Франц Мерінг у своїй критичній статті з приводу книжки Каутського „Походження християнства“ („Neue Zeit“, 1908/9, Bd. I): „Хоча витиснення дрібного селянського господарства латифундіарним рабським господарством за старих часів здається цілком подібним до руйнації [Auflösung] ремісника великою індустрією нового часу, але обидва процеси мають між собою і маленьку відміну, а саме, в першому випадку йдеться про технічний регрес, а в другому — про технічний прогрес. Через рабське господарство загинула антична культура. Вона не могла вже повернутися до селянського господарства, тому що не було селян; вона ж не могла просунутися і вперед до капіталістичного способу продукції, тому що не було вільних робітників... Історичний прогрес був виключений [власне, abgeschnitten] для античного світу, він не зміг переступити через поріг капіталістичного способу продукції; лише після того, як за часів великого переселення народів численні народи вільних селян затопили цілу римську державу, решта культури, що вона створила її, могла стати базою нового суспільного розвитку“ (с. 287).

Отже головна причина занепаду античної рабовласницької системи полягає в суперечностях самої ж системи: рабська праця витискає працю вільного продуцента, а це визначає господарчий регрес, занепад продуктивних сил громади. Цей

занепад, зумовлений низькою продуктивністю рабської праці посилюється ще більше від того, що зруйновані продуценти зовсім відходять від господарчої діяльності і, обертаючись на паразитів, починають жити коштом і без того послабленої вже громадської продукції, сприяють цим дальшому виснаженню продуктивних сил громади. До цього слід додати ще й не-ймовірне марнотратство самих рабовласників, що знову таки виходило із змісту рабовласницької системи: при обмеженості античного ринку (а ця обмеженість пояснюється не технічними умовами пересування, як уважає Макс Вебер, а тією ж рабовласницькою системою, що унеможливлювала попит на речі широкого вжитку), представники пануючого класу могли або обертати продукти свого господарства на скарби, або розтринькувати їх, і вони робили те й друге, залежно від особистого смаку, але і тим і другим однаково виснажували продуктивні сили громади. „Давні люди й не думали про перетворення додаткового продукту в капітал. В усякому разі це відбувалося в них незначною мірою. Широко розвинутий звичай збирати скарби у власному розумінні цього слова свідчить про те, скільки додаткового продукту лежало в них без ужитку. Значну частину додаткового продукту вони вкористовували на непродуктивні витрати, на художні твори, на релігійні справи, на громадські роботи. Ще менше продукція їх була скерована на розвиток матеріальних продуктивних сил — поділ праці, запровадження машин, використання сил природи і наук у приватному виробництві. Взагалі вони ніколи не йшли далі ремісницької праці. Багатство, яке вони продукували для приватного вжитку, було через це відносно невелике і воно здається великим тільки тому, що було зосереджене в руках небагатьох осіб, які, втім, не знали, що з ним робити. Коли через це в давніх не було перепродукції, то там було надмірне споживання багатими, яке в останні періоди Рима й Греції набирає характеру шаленого марнотратства. Небагато торговельних народів серед них жили почасти коштом усіх цих у суті бідних націй“ (К. Маркс, Теории прибавочной стоимости, II, с. 194, вид. „Прибой“, 1925).

Найбільше виснажувала продуктивні сили античної громади держава, що органічно була зв'язана з рабовласницькою систе-

мою. Цього саме зв'язку не розуміють буржуазні історики, коли говорять про гіпертрофію античного державного організму, чи то у формі поліса, чи то у формі універсальної імперії. Тому ця гіпертрофія в них виступає як зовнішній, сторонній античний громаді факт. А Маркс і Енгельс, виходячи із своєї теорії держави як апарату класового панування й експлуатації, завжди підкреслюють те, що антична держава була політичним апаратом рабовласницького класу... „Природною основою античної держави було рабство...“ (Святое семейство, Соч., т. III, с. 140). „Держава була офіційним представником усього суспільства, вона об'єднувала його в одній видимій організації, але вона виконувала цю роль лише остільки, оскільки була державою того класу, який сам був представником усього сучасного йому суспільства: в давнину — державою громадян-рабовласників, у середні віки — феодального дворянства, в наші часи — буржуазії“ (Енгельс, Развитие социализма от утопии к науке, с. 75, ГИЗ, 1926).

Класовим характером античної держави й пояснюється та система експлуатації, що характеризує всю античну історію і яка привела, нарешті, до повного виснаження продуктивні сили античної громади. Ця система однаково характерна і для афінського поліса, і для римської імперії: невелика купка повноправних афінських або римських громадян провадить надмірну й нічим неприховану експлуатацію не тільки величезної проти неї маси рабів, а й усіх підвладних та залежних народів. Для античної держави війна є найдоконечніша, найперша умова самого існування її, бо вона дає рабів, дає контрибуції, різну здобич. І навіть тоді, коли держава формально перебувала в мирі з різними вже підкореними народами, політика її щодо них мало чим різнилася від війни, заходи її по суті лишалися військовими. Характер цієї політики з геніальною майстерністю змальовує Енгельс у „Походженні родини“: „Римська держава перетворилася в гігантську складну машину виключно для висмокткування соків з підданих. Податки, державні повинності та різні оброки вкидали масу людності в чимраз глибші злидні. Цей тиск збільшувався до нестерпності через здирство намісників, збирачів податків, солдатів. Своїм світовим пануванням римська держава привела до такого

стану своє право на існування. Вона ґрунтувалася на підтриманні ладу всередині і на обороні від варварів зовні, але її лад був гірший від найгіршого безладдя, а варварів, від яких вона бралася боронити громадян, вони чекали як рятівників“ (с. 149).

Антична держава була апаратом для висмоктування соків з різних підкорених або залежних від пануючої, владущої громади елементів — рабів, метеків в Афінах, провінціалів у Римі тощо. Але цей апарат заховував у собі і зародки свого розкладу. При чому цей розклад прогресував разом і відповідно до прогресу самої держави. Поперше, з поширенням сфери завойовницької політики, з ускладненням самого військового процесу, стара організація армії як всенародного війська громадян уже не задовольняє потреб держави і замість народного війська утворюється професійна армія з переважно здекласованих елементів; при певних умовах ця армія стає джерелом преторіанства і, починаючи з того, що є знаряддям у руках політичних авантюристів, кінчає тим, що стає повновладним господарем держави. В Римі до цього ще долучається варваризація армії, що тільки прискорює її остаточний розпад. „... Преторіанські легіони гинучого Рима виставили імперію на торги і продали її тому, хто запропонував вищу ціну“, — так характеризує Енгельс роль здекласованої армії в процесі остаточної загибелі римської держави (Соч., т. VIII, с. 419). „Матеріальною опорою уряду було військо, далеко більше подібне до армії ландскнехтів, ніж до старого римського селянського війська“, — говорить він у другому місці, подаючи ту ж думку (О происхождении христианства). З другого ж боку, в процесі завойовницької політики пануюча громада починає поволі розпливатися в масі завойованої людності, починається те, що буржуазні історики звуть „варваризацією“. Вона пояснюється тим, що та перша політична форма, з якої громада рабовласників почала свій завойовницький наступ, не відповідає новим умовам: держава-поліс недостатня для світового панування, імперія губить поліс. „Провінції знищили Рим, сам Рим обернувся в провінціальне місто, подібне до інших — привілейоване, але яке вже перестало панувати, перестало бути осередком світової імперії...“ (Енгельс, Происхождение семьи, с. 149), тобто антична держава, як держава привілейованої

купки рабовласників, втрачає свій *raison d'être*, губить свою „волю до життя“, тобто свою політичну силу, силу примусу.

Розпад античної держави, не будучи причиною, є проте найвиразнішим симптомом розпаду античної громади взагалі. „Загальне зубожіння, погіршення шляхів сполучення і зносин, занепад ремесства, мистецтва, зменшення людності, занепад міст, поворот рільництва на нижчий ступінь — такий був кінцевий результат римського світового панування (Енгельс, Происхождение семьи, с. 150). „Господарювання останніх віків римської імперії, що загинула, і завоювання варварами зруйнували масу продуктивних сил; землеробство деградувало, промисловість через відсутність збуту захиріла, торгівля замерла або була насильницьки перервана, число сільської й міської людності зменшилося“ (Маркс і Енгельс, Фейербах, Архив, кн. I, с. 254).

Економічний розквіт римської громади був по суті штучним, тому що він, головне, походив не з економічних джерел. Ці джерела — конфіскована у завойованих народів земля — *ager publicus*, контрибуції тощо — були виснажені і втратили своє значення після припинення завойовницької політики. Пауперизація селянства та ремісників у наслідок рабовласницької системи спричинилася до занепаду ринку і звуження товарового обігу й товарової продукції. А занепад товаровості господарства зробив економічно не вигідною експлуатацію рабської праці і викликав кризу всієї рабовласницької системи, бо вона могла виправдовувати себе лише при наявності хоча б обмеженого ринку. В результаті — загальна економічна деградація, поворот від вищих форм господарства до нижчих, перехід центру ваги від міста до села. Економічна деградація була зв'язана з політичним розкладом, що одночасно був і наслідком її, і одною з причин: з одного боку, римська держава для утримання свого надмірного апарату виснажувала мало розвинені загалом продуктивні сили громади, — переважно провінцій; з другого — занепад товаровості неминуче послаблював зв'язки між окремими частинами *orbis terrarum* і породжував децентралістичні і сепаратистичні тенденції; він же примушував переводити утримання армії на натуральне постачання, що було зв'язане з розкладом дисципліни, особливо при переводі легіонів на

земельні наділи. Економічний занепад, руйнація сільського господарства дрібних продуцентів і криза рабовласницьких латифундій привели до великого знелюднення, а це знову таки спричинилося до варваризації імперії; варвари були використані і як робоча сила, і як легіонери. Варваризація армії була лише етапом у процесі її декласизації, а декласизація була неминучим наслідком розвитку рабовласницької системи, що породила пауперизацію мас. А здекласована армія професіональних найманців, чи то були варвари, чи римські громадяни, обернулася на знаряддя преторіанської політики, що остаточно розхитала наскоро збитий, але погано злютований механізм римської імперії.

Така в головних рисах концепція занепаду римської імперії, а з нею і всієї античної формації, що її подають класики марксизму. Ця концепція, цілком збігаючись з історичними фактами, перейнята єдиною провідною думкою, не має в собі нічого штучного й суперечного. Найважливіше в цій концепції, з методологічного погляду, є те, що занепад античної формації пояснюється тут не якимись зовнішніми й випадковими фактами, а тими внутрішніми суперечностями, що властиві були самій античній формації, — суперечністю між продуктивними силами і продукційними відносинами античної громади. Цим саме Марксова концепція історичного процесу відрізняється від ідеалістичних та механістичних концепцій буржуазних істориків.

Але зміст діалектично-матеріалістичної методології історії залишився незрозумілим для автора „Матеріалістичного розуміння історії“ Каутського, що і в цім питанні протиставляє марксизмові власні свої „відкриття“. Його концепція занепаду античного світу ще раз може потвердити влучну характеристику, що йому дав Енгельс: „Природжений педант і схоластик, який при всьому бажанні нічого не може вдіяти із своєю натурою і замість розплутувати складні питання, заплутує прості“ (Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. I (VI), с. VII, 1932).

На думку цього „педанта й схоластика“, антична держава загинула лише тому, що „її пануючі класи втратили той хист до війни та влади, що дозволив їм збудувати державу“ (II, 314), — Каутський, звичайно виходить із своєї теорії утво-

рення держави з завоювання. При чому той факт, що „пануючий клас з часом втрачає цей хист до війни та влади, до цього часу був законом природи“ (ibid.). Пануючий клас у старій грецькій громаді організував свою політичну владу у формі демократії, але демократія в античній громаді була таким самим знаряддям пригнічення й експлуатації, як і аристократія чи монархія. Вона відрізнялася від інших політичних форм лише колом тих осіб, що брали участь у експлуатації. І пануючий клас, керуючи державою у формі демократії, так само підпадав корупції, як в інших державах аристократія (II, 350). Корупція пануючого класу, а конкретно корупція афінської демократії, спричинилася до завоювання грецьких держав Македонією, так само як корупція пануючого класу в Римі — до завоювання його варварами. А чим же пояснюється сама корупція — Каутський виразно не говорить, посилаючись на „закон природи“. Сам собою факт політичної влади, на його думку, може бути причиною цієї корупції, якогось морального знесилення, втрати доблестей у стилі, моралістів „доброго старого часу“. Незрозуміло тільки, що спільного тут з „матеріалістичним розумінням історії“.

Каутський надзвичайно спрощено і механістично уявляє собі процес утворення римської імперії, і так само механістично й спрощено пояснює її занепад. Наприкінці римської республіки не вгаває боротьба між окремими полководцями за політичну владу, аж поки одному з них — Юлієві Цезарю Октавіану — не вдалося перемогти всіх своїх конкурентів і закріпити владу за своїм потомством (II, 358). Чим відмінне таке пояснення від трактування найелементарніших гімназійних підручників: не ураховано класової боротьби між нобілітетом та вершниками, соціальної політики імператорів, всієї складності історичної ситуації, що спричинилася до занепаду республіки і утворення імперії. Те ж саме — з занепадом римської імперії, античної культури взагалі. „Маса громадянства пануючого міста, заможні як і незаможні, через військові перемоги й здобич... звикала до бездіяльного, гулящого життя, що притуплювало всяке соціальне почуття [Empfinden], так само як і всякий військовий хист [Sinn]... Не служити державі, а експлуатувати державу...“ (II, 362). Проте, можливість жити

коштом держави, коштом експлуатації поневолених мас, залишається лише до того часу, поки успішні війни забезпечують масовий приплив дешевого рабського матеріалу, бо без рабів неможлива була дальша продукція. Військова сила пануючого класу була єдиною умовою її панування; послаблення цієї сили спричинилося й до втрати панування. Антична громада попадала в зачароване коло: війна породжувала рабство, а рабство послаблювало військову силу пануючого класу; переможна війна ставала неможлива, а тому неможливе ставало і рабство. Війна породила античну систему, вона ж неминуче приводила її і до загибелі, бо послаблення військової сили, втрата військового хисту робили колись пануючу громаду жертвою завоювання іншої, саме тієї, що мала цю військову силу і військовий хист.

Отже і початок, і кінець держави для Каутського залежить від війни. Війна для нього є головний рушій історичного процесу, принаймні до епохи капіталізму. Каутський, не розуміючи діалектики суспільного розвитку, повертається знову до теорії насильства, що її виразно засудив Енгельс у критиці філософії Дюрінга: „Держава і насильство являють собою саме те, що є спільного в усіх суспільних формах, що існували досі, і коли я, наприклад, пояснюю східні деспотії, античні республіки, македонські монархії, римську імперію, феодалізм середніх віків тим, що всі вони були засновані на насильстві [підкр. Енгельса], то я ще нічого не пояснив. Отже різні соціальні й політичні форми треба пояснити не насильством, яке адже завжди лишається тим самим, а тим, до чого насильство застосоване [підкр. Енгельса], що є об'єктом грабування,— продуктами й продуктивними силами кожної епохи і їх розподілом, що з них самих випливає. І тоді вийшло б, що східний деспотизм був заснований на общинному землеволодінні, античні республіки — на містах, що займалися землеробством, римська імперія — на латифундіях, феодалізм — на пануванні села над містом, для яких були економічні основи і т. д.“ (Анти-Дюринг, с. 360, ГИЗ, 1931).

Війна, на думку Каутського, була причиною і утворення, і занепаду всіх держав до часів капіталізму. Але з початку капіталізму „стають можливі держави, що не приходять до

свого занепаду й застійності, щоб нарешті упасти під натиском жадібних до здобичі варварів, але несуть у собі зародки і постійного удосконалення“ (II, 382). Така різниця між державами капіталістичними і докапіталістичними. Різниця історичної долі тих і тих залежить, для Каутського, від того, що тільки докапіталістичні держави були побудовані на насильстві, а держави капіталістичні, при певному ступені демократії, начебто від цього насильства вільні. „Рабство, кріпацтво окремих індивідів і данництво підкорених громад, — все це було побудовано на перевазі зброї. Без цього навряд чи могла б існувати експлуатація з боку духівництва, купецтва й лихварів...“ Зате... „всередині демократичної держави [капіталістичної демократії — *К. III*.], при забезпеченій демократії, збройна боротьба для розв'язання класових конфліктів не може мати місця. Ці конфлікти розв'язуються мирним шляхом пропагандою й голосуванням“ (II, 430 — 432). Коли до цього додати ще теорію Каутського про „ультраімперіалізм“, що установить між народами ідилічні відносини і буде вільний від усяких воєн, тоді протиставлення докапіталістичного періоду історичного процесу капіталістичному у тому виді, що подає Каутський, цілком зрозуміле: уся його філософія історії, яку він має нахабство називати „матеріалістичним розумінням історії“, є тільки апологія капіталізму і відверта ревізія марксизму. „У вигляді капіталістичного способу продукції вперше в світовій історії з'являється система експлуатації, що не приводить до виснаження продуктивних сил, які були спочатку, а навпаки, до їх умноження, і до того ж у підвищеній мірі“ (II, 382).

Різниця між докапіталістичним і капіталістичним періодами світової історії для Каутського така велика, що він обмежує капіталістичним періодом чинність того загального закону соціального розвитку, який сформулював К. Маркс у вступі до „До критики політичної економії“, — про це ми вже говорили у зв'язку з питанням про походження античної держави. „Те, що Маркс року 1859 вважав за загальний закон соціального розвитку, тепер здається лише законом цього розвитку, починаючи з появи промислового капіталізму. Нові продуктивні сили вперше в усесвітній історії заходять наприкінці

середніх віків у конфлікт із старими майновими відносинами“ (II, 620). Цілком зрозуміло, що при такій концепції Каутський не міг зрозуміти внутрішніх причин ані утворення античної громади з розкладу родовой, ані її загибелі, і мусів шукати таких зовнішніх причин, як завоювання. Не визнаючи суперечності між продуктивними силами та продукційними відносинами за головний рушій історичного процесу до промислового капіталізму, Каутський не визнає і соціальної революції до того ж часу. „Коли бачити зміст соціальної революції не просто в державному перевороті, а в тих новотворах, що з нього виходять, то соціальна революція є породження промислового капіталізму; невідома до нього, вона з часу його зародження стає неминучим засобом соціального прогресу. Хоч як би революції минулого були подібні зовні на перевороти, зв'язані з розвитком промислового капіталізму, вони, у відміну від останніх, зовсім не були соціальними революціями“ (II, 420—421). Як сказано вище (у розд. II), Каутський виходить тут з протиставлення політичної революції соціальній: першу він залишає для всього докапіталістичного часу, а другу — для капіталістичного; а висновок з цього той, що коли політична революція могла бути без соціальної, то й соціальна може бути без політичної, а відділя — теорія мирного вrostання соціалізму в капіталізм і заперечення диктатури пролетаріату. Заперечуючи соціальну революцію для походження античної держави, Каутський, цілком послідовно, заперечує її й для її занепаду. Падіння античного світу було наслідком завоювання, що може правити за революцію політичну, а не соціальну.

І в цьому питанні з Каутським знову солідаризується С. І. Ковальов. „Энгельс, как мы видим, называет крушение античного общества „коренным переворотом“ [eine vollständige Revolution]. И это, действительно, был переворот, скачок, появление нового качества. Но здесь снова возникает вопрос, аналогичный тому, который мы ставили в V главе: является ли этот переворот социальной революцией. И снова, как и в первом случае, мы должны будем сказать, что марксистско-ленинское учение о социальной революции не дает возможности перенести это понятие на переход от античного

к феодальному способу производства“ (Учение Маркса и Энгельса об античном способе производства, с. 68).

С. І. Ковальов аргументує свою тезу такими доказами: поперше, соціальна революція завжди прогресивна, а загибель античної громади була наслідком не росту, а занепаду продуктивних сил; подруге, носителями соціальної революції завжди бувають класи, антагоністичні старій системі продукційних відносин, і яким належатиме домінантна роль у новій системі, а таких саме класів і не було в античній громаді.

Зрозуміло, що в даному питанні, як і в питанні про походження античної держави, йдеться не про термінологію — „переворот“ чи „революція“, — хоча й тут треба зазначити, що Енгельс говорить цілком чітко, що лише „докінчена революція [eine vollständige Revolution] могла вивести античність з тої безвиході, в яку попав римський світ: рабство стало економічно неможливе, до праці вільних морально ставилися з презирством“ (Происхождение семьи, сс. 151—152). Але в самому процесі переходу від античності до феодалізму, як і в переході від родової громади до античної, ми маємо виразні ознаки революції, відповідно до того визначення, яке дає Маркс у вступі до „До критики політичної економії“. Всяка соціальна революція прогресивна, — підкреслює Ковальов; Маркс і Енгельс усюди підкреслюють прогресивність феодалізму проти рабовласництва. Усяка революція утворює новий спосіб продукції; варвари, що завоювали Рим, „запровадили замість рабства новий спосіб продукції“ (Энгельс, Диалектика и естествознание, Архив, II, с. 87), що був безперечним прогресом проти старого: „Вони змогли розвинути і зробити панівною вже існуючу в них на батьківщині мя'кшу форму залежності, в яку і в римській імперії чимраз більше переходило рабство“ (Происхождение семьи, с. 158). Коли ж „вищі продуктивні відносини ніколи не з'являються раніш, ніж досягнуть матеріальні умови існування їх у лоні самого старого суспільства“ (Маркс, Вступ до „К критике политической экономии“, с. 46), то в античній громаді часів занепаду римської імперії „в зародку був спосіб продукції, що став панівним у середні віки“, бо римські колони були попередниками пізніших кріпаків (Энгельс, Юридический социализм, „Под зна-

менем марксизма“, 1923, №1, с. 56). І ці саме колони разом з варварами були носителями нового способу продукції, що йшов на заміну античного рабства: навали варварів часто були своєю суттю революційними рухами римського селянства, що знайшли собі спільників в особі таких же селян з чужих країн. Такі факти ми спостерігаємо у вандальському завоюванні Африки, у русі гальських багаудів, у завоюванні Італії Аларіхом і т. ін. Антична громада, поки її продукція була збудована на рабській праці, не могла розв'язати своїми силами тих суперечностей, що випливають з такого способу продукції; ці суперечності, говорить Енгельс, здебільшого розв'язувалися лише через насильницьке завойовання однієї громади другою, дужчою (Греція була завойована Македонією, пізніше Римом). І поки ці пануючі громади сами були побудовані на рабській праці, відбувалося лише переміщення центру, і весь процес поновлювався на вищому ступені, тобто поки громада складалася лише з рабовласників, рабів та *poors whites*, здекласованого люмпенпролетаріату. Тоді справді не було тієї соціальної сили, антагоністичної існуючому ладові, яка могла б повести суспільство до нового способу продукції, бо ані раби, ані люмпенпролетарі до цієї ролі не здатні. І завойовання Греції Македонією або Римом, справді, не були революцією, бо там не утворювалося нового способу продукції. З варварами ж з'являється, нарешті, та сила, що є репрезентангом нового способу продукції і яка може вивести античну громаду з тих суперечностей, в яких вона задихалася. Завойовання Рима варварами — це зовсім не те, що завойовання Греції Римом, бо тут відбулося не лише пересування центру з поновленням попереднього процесу на вищому ступені, а створення нового способу продукції (Енгельс, *Диалектика и естествознание*, Архив, II, с. 87), тобто те, що визначає зміст соціальної революції ¹⁾).

¹⁾ В. І. Ленін допускає різні революції на різних етапах суспільного розвитку, а не лише одну буржуазну революцію, як Каутський та Ковальов.

„Мы имеем в истории человечества десятки и сотни стран, переживающих и переживающих сейчас рабство, крепостничество и капитализм. В каждой из них, несмотря на громадные исторические перемены, которые происходили, несмотря на все политические перипетии и все революции, которые

Вплив Каутського з його механістичною ідеологією відбиває на собі й книжка А. В. Мішуліна „О воспроизводстве в античной общественной формации“ (вид. ГАИМК, 1932).

Мішулін утворив власну концепцію античного способу продукції, зокрема його занепаду — концепцію, що, на перший

связаны с этим развитием человечества, с переходом от рабства через крепостничество к капитализму и к теперешней всемирной борьбе против капитализма, — вы всегда видите возникновение государства“ (О государстве, т. XXIV, с. 368).

Так само і ті три головні критерії, що їх указує В. І. Ленін для визначення революційної ситуації (Крах II Інтернаціоналу, XIII¹, с. 139), можемо цілком застосувати до процесу розкладу античної рабовласницької громади: „1) Невозможность для господствующих классов сохранить в неизменном виде свое господство; тот или иной кризис „верхов“, кризис политики господствующего класса, создающий трещину, в которую прорывается недовольство и возмущение угнетенных классов... 2) Обострение, выше обычного, нужды и бедствий угнетенных классов. 3) Значительное повышение, в силу указанных причин, активности масс, в „мирную эпоху дающих себя грабить спокойно, а в бурные времена привлекаемых, как всей обстановкой кризиса, так и самими „верхами“ к „самостоятельному историческому выступлению“.

Такого ж погляду додержується й т. Сталін:

„История народов знает не мало революций. Они отличаются от Октябрьской революции тем, что все они были односторонними революциями. Сменялась одна форма эксплуатации трудящихся другой формой эксплуатации, но сама эксплуатация оставалась. Сменялись одни эксплуататоры и угнетатели другими эксплуататорами и угнетателями, но сами эксплуататоры и угнетатели оставались. Только Октябрьская революция поставила себе целью — уничтожить всякую эксплуатацию и ликвидировать всех и всяких эксплуататоров и угнетателей. Революция рабов ликвидировала рабовладельцев и отменила рабовладельческую форму эксплуатации трудящихся.. Революция крепостных крестьян ликвидировала крепостников и отменила крепостническую форму эксплуатации...“ (Речь на первом всесоюзном съезде колхозников-ударников 19. II 1933, с. 5, Партиздат, М., 1933).

Аналіз змісту і рушійних сил тієї „революції рабів“, що спричинилася до падіння античної формації і заміни її феодальною, подає А. Г. Прігожин у своїй доповіді „Карл Маркс и проблема социально-экономических формаций“ (с. 45, 1933): „Тонущему парцеллу в деревне и городе протянул руку германский варвар, своей „маркой“ давший римскому мелкому крестьянину и ремесленнику твердую почву для сохранения себя в виде мелкого производителя, наделенного орудиями и средствами производства... Таким образом переход от античного общества к феодальному представляет собой социальную революцию, в которой громадную роль играла „революция рабов“.

погляд, не позбавлена певної оригінальності, але насправді є лише еклектична мішанина поглядів Каутського, М. Вебера і Г. Дельбрюка, приправлена марксівською термінологією.

Передусім А. В. Мішулін виходить з твердження, що „... основным каналом образования и непрерывного воспроизводства рабства в античных условиях был именно ввоз рабов в результате войны [підкр. автора; с. 19]... война в истории рабовладельческих обществ приобретает исключительное значение в воспроизводственном процессе“ (с. 21). Ця теза сама собою вірна, але тільки тоді, коли війну, як джерело рабства в античному світі, брати на фоні його загального економічного розвитку, ураховуючи головне роль торговельного капіталу. Про це нібито пам'ятає й Мішулін, цитуючи такий вислів Маркса: „Торговельний капітал, коли йому належить переважне панування, скрізь являє систему грабунку, і не дарма його розвиток у торговельних народів як давнього, так і нового часу безпосередньо зв'язаний з насильницьким грабунком, морським розбоем, крадіжкою рабів, поневоленням колоній; так було в Карфагені, в Римі, пізніше в венеціанців і т. д.“ (Капітал, т. III, ч. 1, с. 225). Але Мішулін не робить з цієї цитати належних висновків. І для Маркса, і для Енгельса система рабовласництва в античному світі розвивається з певних економічних передумов, а війна є лише один, хай і головний, з засобів задоволення вирослої з цих передумов потреби; для Мішуліна ж, як і для Каутського, війна є вже не засіб, а головне джерело рабства. Пригадавши ж, проте, критику концепцій Бастія і Дюрінга Енгельсом та Марксом, Мішулін починає шукати „особенности той экономики, в которой война была одним из необходимых ее жизненных моментов“ (с. 21), і знаходить ці особливості не в характері самої рабовласницької системи господарства простих товаропродуцентів, якою був античний спосіб продукції, а „тот факт, что в связи с такой военной организацией общества наиболее развитой отраслью промышленности в античной экономике, было военное производство [підкр. автора], в основном и обслуживавшее задачу воспроизводства рабочей силы“ (с. 22). Слідом за М. Вебером і почасти Г. Дельбрюком А. С. Мішулін готовий звести не тільки всю економіку, а й соціальну структуру античної гро-

мади до однієї лише „продукції війни“: „Однако, вышеизложенного достаточно, чтобы установить значение войны, военного производства, словом, военных отношений, как одного из характерных моментов производственных отношений“ [с. 27; підкр. автора]... В военном производстве... впервые складываются основы для производства предметов, как товаров“ (с. 29), тобто війна як така є первопричина економічного й соціального розвитку громади, — Мішулін тут іде далі самого Каутського. Алеж війна є й причина занепаду рабовласницької громади: „Рост войн гасил не только эти отрасли ремесла, но отчасти также и само земледельческое хозяйство, способствуя отплыву интересов крупных земледельцев в сторону военных кампаний, суливших большие выгоды. Именно это обстоятельство подорвало хозяйственную мощь римской империи, медленно расточило производительные силы римского общества и, ослабляя его, подготовило постепенно завоевание Рима германскими варварами“ (с. 31).

А про внутрішні суперечності рабовласницької системи господарства А. С. Мішулін не говорить жодного слова. Він не розуміє або ігнорує факт, що війна і вся „продукція війни“ були скеровані на „відпродукцію“ робочої сили рабів лише до того часу, поки така робоча сила була вигідна і економічно потрібна. Рабовласницька система почала занепадати не тому, що війна припинила „виконувати свою економічну функцію в процесі відпродукції рабовласницького господарства“ (с. 31), а тому, що це господарство стало неможливе через свої внутрішні суперечності. „Античне рабство пережило себе. Ні в великому сільському господарстві, ні в міських мануфактурах воно вже не давало доходу, що виправдував затрачену працю, — ринок для його продуктів зник... В результаті чимраз більша кількість відпускання на волю зайвих рабів, що стали тягарем...“ (Енгельс, Происхождение семьи, с. 151), — відпродукція рабовласницького господарства з певного часу стала непотрібна.

А. С. Мішулін згадує про критику Бастіа Марксом, але не відчуває того, що ця критика такою ж мірою може бути поширена на нього, як і на Каутського, концепцію якого він свідомо чи несвідомо поділяє. „Справді, комічний, напр., п. Бастіа, який уявляє, що давні греки й римляни жили виключно

грабунками. Адже коли люди цілі століття живуть грабунками, то мусить, очевидно, постійно бути щось таке, що можна пограбувати; інакше казавши, предмет грабунку мусить безупинно відпродокувовуватись. Тому треба думати, що й у греків з римлянами був якийсь процес продукції, якась економіка, що була за матеріальну базу їх світу в такій же мірі, в якій буржуазна економіка є база сучасного світу" (Маркс, Капітал, т. I, с. 39, пр. 33).

Зрозуміло, що Маркс мав тут на оці не військову економіку — „продукцію війни“, про яку говорить Мішулін, бо це означало б пояснювати *eadem per eadem*, а це було б ще гірше за *quid pro quo*, в якому Маркс справедливо обвинувачував Момзена.

Досвід Мішуліна свідчить лише про те, що всяка поправка до класиків марксизму не рухає науку вперед, а повертає її до невірних висновків, там, де справа йде не про нагромадження нових фактів, що могли бути й невідомі їм, а про їх висвітлення. Висвітлюючи бо певні факти, Маркс і Енгельс виходили не з якихось суб'єктивних вражень або настроїв даної хвилини, а з глибоко продуманої й до кінця витриманої методології діалектичного матеріалізму.

„Развитие науки дает все больше материала, доказывающего правоту Маркса“ (В. Ленін, т. XIII¹, с. 148)¹).

¹) Зокрема В. І. Ленін дуже високо цінував працю Енгельса „Походження родини, приватної власності й держави“, в якій викладено головний зміст марксівської, діалектично-матеріалістичної, концепції античності як формації, — в її походженні, структурі та занепаді.

„... „Происхождение семьи, частной собственности и государства“. Это — одно из основных сочинений современного социализма, в котором можно с доверием отнестись к каждой фразе, с доверием, что каждая фраза сказана не наобум, а написана на основании громадного исторического и политического материала“ (О государстве, Соч., XXIV³, с. 364).

Рабство як економічна і соціальна категорія

Дискусія 1929/30 р., що відбулася в Інституті історії Комуністичної Академії з приводу книжки В. Дубровського „Об азиатском способе производства, феодализме, крепостничестве и торговом капитализме“, виразно довела, яку велику вагу для історичної науки має марксоленінська теорія суспільних формацій — з одного боку, як мало була вивчена ця теорія нашими істориками — з другого.

Головним об'єктом дискусії була наука про азійський спосіб продукції, про феодалізм і кріпацтво, про т. зв. торговельний капіталізм. Питання рабовласницької формації, античного способу продукції, не потрапили в поле зору учасників дискусії через різні причини, — звичайно, не принципового характеру.

Проте, історична наука не може ігнорувати жодної з „прогресивних епох економічної формації суспільства“, бо без докладного вивчення кожної з них зокрема неможливе розуміння історичного процесу в цілому ¹⁾.

„Історія всього дотеперішнього суспільства є історія боротьби класів“, — такими словами починається перший розділ „Комуністичного маніфесту“. „А першим великим поділом суспільства на класи був поділ його на панів та рабів; отже рабство було першою формою експлуатації, що була характерною для античного світу так само, як кріпацтво для середньовіччя, а наймана робоча сила для нового часу“ (Енгельс, Происхождение семьи..., сс. 162 і 178, Партиздат, 1932). Тому рабство заслуговує на увагу історичної науки вже як перша

¹⁾ „В загальних рисах азійський, античний, феодальний і сучасний буржуазний способи продукції можна визначити як прогресивні епохи економічної формації суспільства“ (К Маркс, Критике политической экономии, с. 46, Партиздат, 1932) Також В. Ленін, Лекция о государстве, Соч., т. XXIV.

в історії форма класової експлуатації¹⁾, а рабовласницький спосіб продукції — як перша ж в історії форма класового антагоністичного суспільства.

Рабство було характерною формою експлуатації для античного світу. Проте, воно існувало й по інших громадах, в різних своїх формах. Було воно поширене і серед тих народів, слов'янського й неслов'янського походження, що жили колись на терені СРСР, тому і для історії народів СРСР вивчення рабства, як певної соціальної категорії, і рабського способу продукції, як певної суспільної формації, не позбавлене свого інтересу.

А оскільки в античному світі рабство було найрозвиненіше, саме там треба шукати характерних ознак його соціального змісту, вивчати його переважно на матеріалі античної історії. Специфіку античної формації пояснює своєрідність античного рабства проти рабства інших суспільних формацій. Тому не можна переносити ознак античного рабства безпосередньо на рабство інших формацій. Проте, античність залишається для нас відправним пунктом при вивченні економічно-соціального змісту, і античне рабство є, сказати б, класичне своєю природою. І класики марксизму, характеризуючи рабство як економічну та соціальну категорію, говорять передусім про рабів античного світу.

Проте, крім античної форми рабства, слід відзначити ще дві — домашнє рабство родової та феодалної громади і плантаційне рабство по капіталістичних колоніях²⁾.

Домашнє рабство є перша форма рабства і характеризується тим, що рабська праця не є тут головною основою продукції, а раб ще не відокремлюється від роду³⁾. Хоча він

¹⁾ „Рабовладельцы и рабы — первое крупное деление на классы“ (Л е н і н, *op. cit.*, с. 366).

²⁾ Тут нам немає потреби докладніше спинятися на властиво рабовласницькому господарстві (яке теж проходить ряд ступенів від патріархальної системи, що розраховує переважно на власне споживання, до властиво плантаторської системи, що працює на світовий ринок)...“ (К. М а р к с, *Капитал*, т. III, ч. 2, с. 277, ГИЗ, 1929).

³⁾ „Інша справа домашнє рабство на Сході; тут воно не становить безпосередньо основи продукції, а є посередньо складова частина родини,

і неповноправний член родовой громади, проте, він є *famulus* — адоптований член родини. Становище такого раба в громаді порівнюючи досить терпиме — згадати хоча б про „богоподібного свинопаса“ Евмея в гомерівській Одисей або персонажі Плавта. Раби в родовій громаді — елемент по суті випадковий, вони ще не ввійшли до її повсякденного вжитку, тому і ставлення громади до рабів порівнюючи м'яке. Правові обмеження мають тут майже виключно релігійно-культовий характер, — раби, як сторонні родові люди, не мають доступу до культу родових предків. Раби ж не беруть участі в громадських нарадах, у виборах на громадські посади тощо. Але раби в родовій громаді не знають ще найголовнішого обмеження, що становить ознаку класової приналежності, обмеження власності: родовий лад не знає ще, як правило, приватної власності, принаймні приватної власності на засоби продукції; тому кожен член родовой громади, чи повноправний чи неповноправний, є в рівних відношеннях до засобів продукції, — він і сполучений з ними, як член колективу, і відокремлений від них, як індивід. Отже, оскільки родова громада взагалі не знає ще класової диференціації, то й раби в родовій громаді, на ранніх її ступенях, не є ще клас у власному розумінні слова. Проте, поява рабства є одна з умов розпаду родовой громади. При чому раби стають справді класом, коли родова форма власності переходить в індивідуальну, у зв'язку з розвитком товарового

переходячи в неї непомітно (Рабыни гарема)“ (Ф. Енгельс, Дialeктика природы, с. 60, ГИЗ, 1930).

„Рабство, що тільки виникало і було випадкове на попередньому ступені розвитку [родовий лад — *К. III.*] стає тепер [розклад родового ладу, найвищий ступінь варварства — *К. III.*] істотною складовою частиною суспільної системи; раби перестають бути простими помічниками [якими вони, очевидно, були раніше — *К. III.*]; їх десятками женуть тепер працювати на поля і в майстерні... Поруч з поділом на вільних і рабів з'являється відміна між багатими й бідними, зумовлена новим поділом праці, — новий поділ суспільства на класи (Ф. Енгельс, Происхождение семьи, с. 164, Партиздат, 1932).

А. Г. Прігожин у своїй доповіді „Карл Маркс и проблема социально-экономических формаций“ (1933 р.) говорить, що „Маркс и Энгельс различают четыре формы рабства: патриархальное, домашнее, античное и плантационное“ (с. 40). Проте, різниця між рабством патріархальним та домашнім мало помітна, ці дві назви Маркс та Енгельс уживають як синоніми.

господарства та посиленням майнової нерівності серед членів роду. Сами собою домашні раби, не будучи класом, не могли б породити і розпаду на класи родової громади і взагалі занепаду родового ладу¹⁾).

Тому ми бачимо факти довгого існування громад, що мають у себе інститут домашнього рабства, не перетворюючись від того в ту чи ту форму класового ладу і зберігаючи в собі всі ознаки родового. Коли в історії того чи того народу існують умови, що не сприяють диференціації праці і розвитку товарного господарства, він довгий час може залишитися при родовому ладі, в його більш чи менш чистому виді, або принаймні зберігати в собі його елементи, хоч домашнє рабство може бути й дуже поширеним серед нього. І тільки дальший поділ праці, дальший розвиток товарного господарства і, в зв'язку з тим, диференціація власності виводять його з родового ладу до якоїсь класової формації, — чи то рабовласницької, чи то феодалної.

Домашнє рабство ми маємо в античних греків та в римлян до т. зв. класичної доби; у старовинних германців — до завоювання римської імперії; у різних слов'янських племен — до утворення Київської держави; у різних кочовників Євразії, що залюднювали колись і нашу територію, тощо. При чому в усіх народів рабство існувало поруч і в межах родового ладу.

Домашнє рабство існувало також і в тих громадах, що за Марксом та Енгельсом належали до т. зв. „азійського способу продукції“ — в старому Єгипті, в азійських деспотіях. При чому і в цих громадах рабство уживалося з елементами родового ладу, над яким надбудована була деспотична монархія, з її військово-бюрократичним та релігійно-жрецьким апаратом. Рабство було безсиле вивести ці громади із стану вікової застигlosti, що була зв'язана з натуральним характером госпо-

¹⁾ „...з розпадом виробництва на дві великі основні галузі — землеробство й ремесло — виникає продукування безпосередньо для обміну, товарова продукція... Поруч з поділом на вільних і рабів з'являється різниця між багатими й бідними — зумовлений новим поділом праці новий поділ суспільства на класи“ (Происхождение ссмы, с. 165).

дарства, і взагалі воно займало другорядне місце в господарчому житті цих громад ¹⁾).

Зберігається домашнє рабство і в феодальному суспільстві, де воно також не грає помітної економічної ролі, поруч з кріпаками-селянами або маєтковими та міськими ремісниками ²⁾).

¹⁾ „Азійський спосіб продукції“, як видно з усіх висловлень К. Маркса та Ф. Енгельса, характеризується такими головними даними: досить помітні залишки родового ладу (сільська громада), переважно натуральний характер господарства, домашньо-патріархальна форма рабства, державна організація у вигляді деспотичної монархії. Синтезуючи, можна було б схарактеризувати азійську громаду як недорозкладений (через слабкий розвиток товарового господарства і недостатню диференціацію праці) родовий лад і недорозвинений (через ті ж причини) рабовласницький спосіб продукції в одних умовах (Вавилон), феодальний — у других (Єгипет), при наявності гіпертрофованої рабовласницько-феодальної (класово нечіткої через нечіткість класового розвитку) держави, що розвинулася через специфічні умови виробництва (штучні зрошення) та захисту кордонів (навали кочовників) або наступальних воєн (самі ж кочовники). В даній темі азійський спосіб продукції нас цікавить своєю домашньою формою рабства, що для різних азійських та подібних до них громад (кримське ханство, наприклад) була також типовою як антична форма рабства — для громад античних.

До характеристичних ознак азійського способу продукції, на певних ступенях його розвитку, слід залічити строго регламентований громадський поділ праці, у формі кастової організації суспільства. Так було в старому Єгипті та в Індії.

²⁾ У феодальному суспільстві іноді важко відрізнити категорію рабства від категорії кріпацтва. Різниця між ними часто сходиться лише до юридичних норм, до речі, дуже нечітких. До того ж, рецидиви рабства можна спостерігати і в самому кріпацтві, у формі хоч би панцизни тощо. Ще більше елементів рабства у феодальному суспільстві можна констатувати в інституті дворових челядників, що їх юридично визнають за рабів („servi“, „холопи“). І навіть там, де, на перший погляд, можна бачити вже зародки майбутнього пролетаріату, у феодальних наймитах, яскраво виявлені всі елементи рабства: позбавлення зособів продукції і особиста підлеглість. Ця підлеглість відрізняє феодального наймита від капіталістичного робітника і зближує його з рабом в його домашній і античній формах. Різниця між наймитом та рабом більше кількісна, ніж якісна: раб запроданий на все його життя, наймит — на певний час. Але, будучи проданий на час, наймит опинився в такому ж становищі, як і раб; і коли звичай та церковне право почали забороняти вбивство власних рабів, різниця між цими двома категоріями і зовсім стерлася.

До певної міри, хоч і в зміненому вигляді, домашнє рабство відбивається і в капіталістичному суспільстві — у вигляді домашніх слуг ¹⁾. До домашнього рабства можна було б, з певними застереженнями, застосувати відоме твердження Маркса про торговельний капітал, що існує в будьякій суспільній формації, не утворюючи нового способу продукції подібно до богів Епікура, що існують у міжпланетному просторі, не втручаючись у справи світового порядку. Воно також може існувати в різних класових формаціях, нічого не змінюючи в їх способі продукції — само собою, без інших привхідних умов.

Так само мало впливає на спосіб продукції родової громади і те рабство, що з'являється в зв'язку з вивозом рабів на зовнішні ринки, туди, де є попит чи на домашніх рабів, чи на рабів продукційних; такі раби для експорту є ще більш випадковий елемент для країн, що експортують їх, ніж домашнє рабство, де воно входить у повсякденний вжиток окремих шарів громади. Різні негритянські племена Африки постачали, як відомо, рабів американським фермерам, проте від цього суспільні відносини в них ніяк не змінювалися. Так само київські князі торгували рабами з Візантією, а кримські татари сами здобували їх на Україні, беручи в полон людність. У першому випадку самий факт спеціального вивозу рабів на зовнішній ринок говорить про незначну роль рабів у господарстві країни, що експортує, а не навпаки, бо про залишки робочої сили, яка потрібна була б для виробництва, для того часу не може бути й мови, і всі справді рабовласницькі громади відчували хронічний брак робочої сили ²⁾.

¹⁾ „Простих домашніх рабів, чи то служать вони для виконання потрібних служб, чи тільки для пародидування розкоші, не береться на увагу, вони відповідають нашому класові слуг“ (Капітал, т. II. с. 349).

²⁾ Нерозумінням марксоленінської науки про суспільні формації, незнанням марксоленінського визначення рабства як певної економічно-соціальної категорії можна пояснити намагання деяких наших істориків розглядати громаду Київської Русі як громаду рабовласницької формації. В історичних пам'ятниках є дуже багато вказівок на те, що раби — „челядь“ — були одним з головних, коли не найголовнішим об'єктом торгівлі київських князів з Візантією та арабами. Про застосування ж рабської праці в місцевому господарстві того часу ми маємо лише поодинокі свідчення і до

На полюсі, діаметрально протилежному домашньому рабству, слід назвати рабство плантаторське, що за часів капіталізму розцвітало в різних європейських колоніях, найвищого свого розвитку дійшло в південних штатах Північної Америки в середині XIX стол., а напівлегально існує й тепер у різних колоніальних країнах Африки, Малайського Архіпелагу тощо. Плантаторське рабство цілком відмінне від домашнього: передусім воно становить основу виробництва і є певна система, а не випадкове явище, як домашнє; раби тут уже мають у собі всі ознаки класової приналежності, вони протистоять рабовласникам як певний визначений клас. Проте, і плантаторське рабство — цим саме воно відмінне від античного — не утворює цілого способу продукції, не є базою якоїсь специфічної суспільної формації, бо існує лише в межах іншої суспільної формації, капіталістичної, і поза капіталізмом воно було б неможливе й немислиме. І хоча раби капіталістичних плантацій мають у собі, як економічна та соціальна категорія, ті ж ознаки, що й раби античного світу, але оскільки вони існують в оточенні, сказати б, неприродному для них, серед чужої по суті їм формації, то не в них доводиться шукати характеристичних рис рабства.

Антична ж формація характеризується саме тим, що рабська праця є головна база простого таварового господарства, власного цієї формації, а поділ суспільств на привілейовану меншість повноправних громадян та продукуючу більшість рабів є головний стрижень класової структури античної громади. Антична громада має в собі всі ознаки специфічної суспільної формації, де на базі рабовласницької продукції утворюється ціла система надбудов юридичних, політичних і ідеологічних, що, так чи інакше, виходять з відносин робо-

того не зовсім ясні. Можна сперечатися ще про кількісне значення рабської праці в київському господарстві князівської доби, проте поодинокі випадки застосування її не дають жодних підстав говорити про „рабський спосіб продукції“ як такий. Тієї ж думки додержує й А. Г. Прігожин у цитованій доповіді: „Попытка некоторых историков, например, Тихомирова сконструировать систему рабовладельческого общества в Киевской Руси является досужей фантазией автора, обосновываемой лишь юридической терминологией...“ (с. 35).

власництва. Цього не можна сказати ані про ті громади, де існує чи існувало рабство домашнє, ані про ті, де було плантаторське рабство ¹⁾).

Що ж являє собою раб як певна економічна й соціальна категорія там, де він є не випадкове явище, а невід'ємна й істотна частина загальної системи?

У господарстві простих товаропродуцентів раб насамперед є товар і як такий має свою вартість. Зрозуміло, що там, де товарів відносини розвинені мало і самий обмін часом має ще свою випадкову форму, — вартість товарів взагалі і рабів зокрема не завжди може бути вимірена кількістю суспільно-корисного робочого часу, потрібного для того, щоб виробити або здобути певний товар. До того ж ті економічні категорії, що стосуються, за Марксом, капіталістичного господарства, у застосуванні до інших господарчих форм, зокрема до

¹⁾ Про те, що античність характеризується саме рабовласницьким господарством, що рабовласницькі відносини були головною основою політичних, юридичних, культурних відносин античного світу, Маркс і Енгельс говорять скрізь. Досить навести декілька найвиразніших думок їх з приводу цього: Енгельс (Положение Англии — XVIII век.): „...Давній світ... не міг тому існувати без рабства“ (Соч., т. II, с. 353, ГИЗ, 1929); К. Маркс (Критические примечания к статье „Король прусский и социальная реформа“): „...громадянське суспільство рабства було природною основою, на якій була збудована антична держава... Антична держава і античне рабство... були не менше приковані одне до одного, ніж сучасна держава і сучасний баришницький світ...“ (Соч., т. III, с. 12, ГИЗ, 1929); Маркс та Енгельс, Святое семейство (Соч., т. III, с. 140); К. Маркс, Теории прибавочной стоимости (Соч., т. II, ч. 2, с. 194, изд. „Прибой“, Л., 1925); Ф. Энгельс, Положение рабочего класса в Англии, с. 48, ГИЗ, 1928; Происхождение семьи, с. 156; Развитие социализма от утопии к науке, с. 75, ГИЗ, 1926; Лист до Ланге 29. III 1865 („Письма“ під ред. Адоратського, с. 147, вид. 3, 1928).

Те ж говорить і В. І. Ленін у своїй „Лекції про державу“: „Во времена рабовладельческие в странах наиболее передовых, культурных и цивилизованных по-тогдашнему, например, в древней Греции и Риме, которые целиком покоились на рабстве, мы имеем уже разнообразные формы государства... Несмотря на эти различия, государство времен рабовладельческой эпохи было государством рабовладельческим, все равно — была ли это монархия или республика аристократическая или демократическая“ (Соч., изд. 3, т. XXIV, сс. 369—370).

простого товарового господарства рабовласницької громади, мають лише умовне значення ¹⁾).

Називаючи раба товаром, що має певну вартість, можна, теж умовно, констатувати в ньому і певні ознаки ренти, оскільки ціна раба є капіталізований зиск від його праці, оскільки загальний зиск рабовласника, як і загальний зиск капіталіста-землевласника, складається з зиску на капітал, вкладений у виробництво, та процентів за капітал, витрачений на купівлю раба (купівлю землі). В такому разі рабовласник і підприємець можуть бути різними особами і підприємець матиме зиск лише на капітал, який він вклав у виробництво (заготівля сировини та інші витрати виробництва, утримання рабів, амортизація знаряддя, наймання приміщення тощо), тоді як рабовласник матиме орендну плату за раба, яка буде дорівнювати процентам на затрачений на купівлю раба капітал ²⁾).

¹⁾ Маркс і Енгельс дуже гостро закидають буржуазним історикам та економістам те, що ті не розуміють історичності категорії капіталізму і готові шукати його скрізь, де є обмін та гроші. «В реальних енциклопедіях класичної давнини можна подібати безглузде твердження, що в античному світі капітал був цілком розвинутий, — „бракувало тільки вільного робітника й кредитових установ“. Навіть п. Момзен у своїй „Римській історії“ впадає в одне *quid pro quo* за другим» (Капітал, т. I, с. 110, пр. 39, ГИЗ, 1930). «...В своїй „Римській історії“ п. Момзен бере слово „капіталіст“ зовсім не в розумінні сучасної економії і сучасного суспільства, а в дусі популярного уявлення, яке все ще зберігається не в Англії чи в Америці, а на континенті як старовинний пережиток зниклих відносин» (Капітал, т. III, ч. 2, с. 263, пр. 44).

Маркс і Енгельс визначають рабство як економічну категорію:

Ниццета філософії (Соч., т V, с. 365): „Рабство є така ж економічна категорія, як і всяка інша“ (Лист К. Маркса до В. П. Анненкова 28. XII 1846 р., Соч., т. V, с. 290): „... рабство є надзвичайно важлива економічна категорія... А що рабство є економічна категорія, то його саме тому подибуємо, з початку світу в усіх народів“.

Характеризуючи ж рабство як економічну категорію, вони вказують, передусім, на ознаки товару, що властиві цій категорії: „Купівля й продаж рабів своєю формою являє теж купівлю й продаж товарів“ (Капітал, т. II, с. 7, ГИЗ, 1929). „Рабовласник купує свого робітника так само, як він купує свого коня“ (Капітал, т. I, с. 192, ГИЗ, 1930).

²⁾ „Ціна землі є не що інше, як капіталізована і тому антиципована рента... Ціна, виплачувана за раба, є не що інше, як антиципована й капіталізована додаткова вартість чи зиск, який з часом буде витягнений з неї.

Зиск від праці раба залежить від здатностей самого раба, його кваліфікації, фізичної сили, спритності тощо. Тому й ціна раба, будучи капіталізованим зиском від його праці, відповідає економічній категорії диференціальної ренти, до того ж диференціальної ренти I і диференціальної ренти II.

Нарешті, оскільки раб є такий товар, що має здатність рости в своїй вартості, тобто давати додаткову вартість, можна визначити в ньому і характеристичні ознаки категорії капіталу, — звичайно, також умовно. При чому своєрідність того капіталу, який маємо в особі раба, полягає в тому, що тут поєднуються обидві частини його — C (Constante) і V (Variable), постійна й змінна: ціна, що рабовласник платить за раба, відповідає постійному капіталові, разом з іншими витратами на виробництво; вартість утримання раба подібна до змінного капіталу і вона найбільше нагадує категорію заробітної платні¹⁾.

Таке нечітке розмежування в особі раба категорій постійного і змінного капіталу не дозволяє говорити про додаткову вартість у рабовласницькій продукції, а лише про додатковий продукт, який може бути в кожному суспільстві, при кожному способі продукції. В цьому розумінні Ф. Енгельс писав до Каутського в листі з 26. VI 1884 р. з Лондона: „Додаткова вартість є тільки виняток при продукції рабів [зовсім вона не виключається, як видно — К. III.] і кріпаків; треба сказати —

Але капітал, виплачений при купівлі раба, не входить у склад того капіталу, через який із раба витягають зиск, додаткову працю. Навпаки. Це — капітал, з яким рабовласник розстається, вираховання з того капіталу, яким він володіє в дійсному виробництві. Він перестав існувати для рабовласника, — цілком так само як капітал, затрачений на купівлю землі, перестав існувати для землеробства. Це найкраще доводиться тим, що він знову починає існувати для рабовласника чи для власника землі лише тоді, коли той перепродає раба або землю“ (Капітал, т. III, ч. 2, с. 281, ГИЗ, 1929).

¹⁾ „При системі рабства грошовий капітал, затрачений на купівлю робочої сили, грає роль грошової форми основного капіталу, який повертається тільки поступово, коли минає період активності в житті раба. Тому в афінія зиск, який рабовласник одержує безпосередньо, промислово використовуючи свого раба, чи посередньо, винаймаючи його іншим промисловцям (напр., на працю в рудниках), розглядали просто як процент (разом

додатковий продукт [підкр. Енгельса], який здебільшого безпосередньо споживається, а не реалізується на ринку" (підкр. Енгельса).

Нарешті, раб, як економічна ж категорія, поєднує в своїй особі поняття засобів продукції, власне знаряддя праці, — відціля „геніальна“ римська назва раба — *instrumentum vocale* — і робочої сили, що само собою зрозуміло. При чому ці дві останні категорії властиві рабству в усіх його формах, від домашнього до плантаторського, тоді як перші (товар, рента, капітал) мають місце лише в умовах товарового господарства, — простого товарового господарства античного світу або капіталістичного.

Організація самої праці рабів там, де вона є основа виробництва, визначається головне тим, що рабовласницьке виробництво завжди зберігає характер дрібного виробництва, навіть там, де зовнішньою своєю формою воно має вигляд великого; рабовласницьке виробництво не знає, як правило, технічного поділу праці, і відціля низька продуктивність рабовласницького господарства. А відсутність поділу праці залежить як від обмеженості ринку, на який працює рабовласницьке виробництво, так і від особливостей самої рабської праці, умов комплектування робочої сили: при досконалій спеціалізації не завжди можна було б замінити вибулого робітника-раба робітником відповідного фаху, як то може бути в умовах вільної робочої сили; рабський ринок завжди залежить від різних випадків,

з амортизацією) на авансований грошовий капітал, — цілком так само, як при капіталістичній продукції частину додаткової вартості плюс спрацьовання основного капіталу промисловий капіталіст залічує на кошт продента і повернення його основного капіталу; так само як це загальне правило в капіталістів, що винаймають основний капітал (будинки, машини тощо) (Капітал т. II, с. 349).

А експлуатація рабів здійснюється через привласнення абсолютної додаткової вартості, тобто через „удовження робочого дня за ті межі, в яких робітник міг би продукувати еквівалент вартості своєї робочої сили“. „Капіталістичний спосіб експлуатації, — говорить Маркс, — різниться від попередніх, як напр., від рабовласницької системи і т. д., тільки тим, що в одному випадку додаткову працю відбирається безпосередньо примусом, а в другому — як посередня ланка є „добровільний продаж робочої сили“ (Капітал, т. I, с. 395).

він не має сталих резервів, — „резервної армії праці“, що завжди до послуг капіталістів¹⁾).

Раби продукують в одних випадках на спожиток, у других — на ринок. Цим самим античне рабство принципово відмінне від домашнього. Античне господарство є господарство товаропродуцентів, хоч переважно й простих товаропродуцентів, і в цьому головний його специфікум²⁾). Там, де переважною формою рабства залишається рабство домашнє, немає мови про товаропродукцію та товаровий обіг, як це ми спостерігаємо в азійських деспотіях, в старому Єгипті, у стародавніх германців та слов'ян.

Звичайно, не можна відгороджувати китайською стіною домашнє рабство від античного, як не можна, з другого боку, розуміти натуральне господарство як ойкосне, за концепцією К. Бюхера. Обидві форми рабства легко переходять одна в другу: домашній слуга, навіть „жінка гарему“, при певній нагоді може продукувати на ринок; раби латифундії або ергастерія працюють і на домашні потреби свого господаря. І кваліфікувати рабство як домашнє або як класичне, античне

¹⁾ „Коли анархія громадського виробництва і деспотія мануфактурного поділу праці обопільно зумовляють одно одне в суспільстві з капіталістичним способом продукції, то давніші форми суспільства, в яких поділ промислових галузей розвивається природно, далі кристалізується і, нарешті, закріплюється законом, дають, з одного боку, картину планової праці, з другого — зовсім виключають поділ праці всередині майстерні або розвивають його в карликовому масштабі, або тільки спорадично і випадково“... Можна встановити як загальне правило, що чим менше підпорядкований авторитетові поділ праці всередині суспільства, тим більше розвивається поділ праці всередині майстерні і тим більше цей останній підпорядкований авторитетові одного керівника. Отже щодо поділу праці авторитет у майстерні і в суспільстві зворотно пропорціональні“ (Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, р. 130, Paris, 1847; *Капитал*, т. I, с. 269, пр. 59).

²⁾ Античне господарство, як кожне господарство, збудоване на „основі всяких систем залежності“, є переважно натуральне господарство (*Капитал*, т. II, с. 349), проте воно має в собі досить розвинені елементи товарних відносин, — точніше, воно є господарство простих товаропродуцентів: Маркс и Энгельс, *Международные обзоры*, I (Соч., т. VIII, с. 209, ГИЗ, 1930); Маркс, *Капитал*, т. I, сс. 37 і 276, пр. 79; Энгельс и Каутский, *Юридический социализм*, „Под знаменем марксизма“, 1923, № 1, с. 56; Ф. Энгельс, Людвиг Фейербах, с. 69, ГИЗ, 1928; *Происхождение семьи*, с. 113, Партиздат, 1932.

доводиться тільки за тим, що переважає в його господарчих функціях, і яке загальне місце його у господарстві цілої громади. Так само визначається і спосіб продукції того чи того конкретного суспільства, і зокрема про рабський спосіб продукції можна говорити лише там, де рабська продукція є головною формою виробництва взагалі, там, де вона витискує вільну працю, де вона становить головну базу існування самого суспільства, в його соціальних, політичних і культурних відносинах.

Між домашнім та античним рабством існує також і хронологічна поступовість: антична форма є тільки дальший розвиток домашньої. При цьому цей розвиток залежить від загальних економічних умов, від розвитку торгівлі. В античному світі, в Греції та Римі, рабство переросло свою домашню форму саме через те, що в цих країнах, через умови їх положення, порівнюючи рано розвинулася торгівля, спочатку посередницька, але далі й активна. Там, де господарство залишається переважно натуральним, там і рабство залишається переважно домашнім. В умовах капіталістичного ринку рабство стає плантаторським, тобто пристосованим до продукування виключно на ринок.

Економічними категоріями не вичерпується визначення рабства, бо раб є не тільки об'єкт, а й суб'єкт, хочуть того рабовласники, визнає те їхнє право чи ні. Раби передусім є певний суспільний клас, з усіма визначальними для класу ознаками.

А класова приналежність визначається способом зв'язку з засобами продукції і способом привласнення додаткового продукту.

Рабство як клас характеризується насамперед відокремленням продуцента від засобів продукції: раб працює засобами продукції, що належать його власникові, подібно до того, як робітник працює засобами продукції, що належать капіталістові. Раб взагалі не має власності, і навіть більше: він сам є власність свого пана. В цьому розумінні він відокремлений не тільки від засобів продукції, а й від власної робочої сили, що не належить йому ані *de facto*, ані *de jure*. Цим раб відмінний від капіталістичного робітника, який, не маючи власних засобів продукції, залишається, принаймні формально,

власником своїх робочих рук, — має право вільно умирати з голоду, коли не хоче продавати їх¹⁾).

Поскільки раб є продуцент, позбавлений засобів продукції, експлуатація його формально має начебто економічну природу, подібно до капіталістичної експлуатації, і тут умовно можна було б говорити про додаткову вартість, подібну до капіталістичної; утримання раба складає, як сказано вище, V (Variable), і нормою додаткової вартості було б відношення M (Mehrwert) до V , а саму додаткову вартість можна було б установити, вирахувавши з вартості готового продукту витрати на виробництво, амортизацію (у тому числі й самого раба) і утримання раба.

Проте, оскільки робоча сила раба і сам він належать робото-власникові, справжнім джерелом експлуатації його є саме його персональна залежність, тобто факт уже позаекономічної природи, „позаекономічний примус“, що наближує рабство як соціальної категорії до кріпацтва.

Таким чином рабство має в собі ознаки і пролетаріату, кріпацтва, і разом з тим воно відмінне і від того, і від другого: від пролетаріату тим, що воно позбавлене можливості продавати свою робочу силу; від кріпацтва тим, що воно позбавлене власності на засоби продукції.

¹⁾ „Чим відмінні пролетарі від рабів?“ — запитує Енгельс у „Принципах комунізму“ (Соч., т. V, с. 467, ГИЗ, 1929) і відповідає: „Раб проданий раз назавжди, пролетар мусить продавати себе сам щодня і щогодини! Раб є власність пана і вже через заінтересованість останнього має забезпечене існування, хоч яке б мізерне воно було. Кожний окремий пролетар в, ска-зати б, власність усього буржуазного класу etc.“.

„При системі заробітної платні навіть неоплачена праця здається оплаченою. Супротивно до цього при рабстві навіть частина оплаченої праці здається неоплаченою“, — каже про те ж Маркс (Заработная плата, цена и прибыль, с. 30, Петроград, 1918) і розвиває цю думку в I томі „Капіталу“ (Капитал, с. 421):

„При рабській праці навіть та частина робочого дня, протягом якої раб повертає лише вартість своїх власних засобів існування, протягом якої він фактично працює лише на самого себе, здається працею на хазяїна. Вся його праця здається працею неоплаченою. Навпаки, при системі найманої праці навіть додаткова чи неоплачена праця здається оплаченою. Там відношення власності заховує роботу раба на себе самого, тут грошове відношення приховує дарову роботу найманого робітника“.

Ця подвійна експропріація закривала рабам будьякий вихід з їх становища, — вихід, що був відкритий і для кріпаків, і для пролетаріату: кріпак-селянин або ремісник, маючи власні засоби продукції, міг позбутися особистої залежності від феодала; робітник, не маючи засобів продукції, але будучи особисто вільним, може здобути ці засоби, провівши „експропріацію експропріаторів“. Раби могли звільнитися тільки через скасування самого інституту рабства, при чому будьякий поступ у цьому напрямку для них був неможливий ¹⁾).

Раби, проте, провадять невпинну боротьбу з привілейованою меншістю рабовласників. Ця боротьба, як класова боротьба взагалі, набуває різних форм. Одна тільки для них закрита: політична, що є найяскравішим виявом класової боротьби взагалі. Раби були стороннім для античної громади елементом і не брали жодної участі в її політичному житті. Усякий масовий виступ їх природно мав вигляд якогось зовнішнього щодо античної громади акту, подібно до звичайної війни або повстання завойованих. В цьому розумінні К. Маркс говорить, що в «стародавньому Римі класова боротьба відбувалася лише в межах привілейованої меншості, між вільними багатіями та вільними бідняками, тоді як велика продукуюча маса людності, раби, були лише „пасивним п'єдесталом для бійців“» (Вступ до „18 брюмера“).

Класова боротьба рабів виявлялася в хронічних нападах на панів, вбивствах і грабуванні їх, утечах, розбишацтві. Заховаю формою її був стихійний, але хронічний саботаж рабів, що вимагав цілого штату доглядачів над ними і через те збільшував витрати на виробництво, робив рабовласницьке господарство мало ефективним ²⁾). Сюди ж належить грубе й

¹⁾ „Вони [германці — К. III.] змогли розвинути і зробити панівною м'якшу форму залежності, що існувала вже в них на батьківщині, в яку і в римській імперії чимраз більше переходило рабство..., форму, яка через це високо стоїть над рабством, при якому можливий лише тільки негайний відпуск на волю без перехідного стану (знищення рабства переможним повстанням давній світ не знає), — тоді як кріпаки середніх віків насправді поступово привели своє визволення як цілого класу“ (Энгельс, Происхождение семьи, с. 158).

²⁾ „... Ця праця головного нагляду потрібна при всіх способах продукції заснованих на протилежності між робітником, як безпосереднім продуцентом

неакуратне поводження рабів з знаряддями праці, через що рабам можна було давати для праці лише найпримітивніші знаряддя, а це робило неможливим будьякий прогрес техніки¹⁾. Нарешті, найвищою формою класової боротьби рабів були їх революційні повстання, що їх декілька подає історія античного світу, або участь рабів у повстанських групах різних соціальних верств²⁾.

Такі повстання рабів або зовсім не мали успіху, або цей успіх був недовгий і ефемерний. Це залежало передусім від того, що раби, маючи перед собою досить злютовану масу привілейованої меншості, — злютовану спільними інтересами саме супроти рабів, експлуатація яких створювала основи добробуту всієї античної громади, — сами були дуже роздрібнені, складалися з найрізноманітніших елементів. Серед рабів були люди різного національного походження, різного культурного рівня, різного матеріального стану. Така різнобарвність не дозволяла утворитися серед них єдиній класовій ідеології, класовій самосвідомості. Умови рабського виробництва, природі власником засобів продукції. Що більша ця протилежність, тим більша роль цього вищого нагляду за робітниками. Тому свого максимуму вона доходить у системі рабства...” (Капітал, т. III, ч. 1, с. 294, ГИЗ, 1930).

¹⁾ „Це — один з тих моментів, що здорожчують продукцію, засновану на рабстві. Робітник, за влучним висловом давніх людей, різниться тут тільки як *instrumentum vocale* (обдароване мовою знаряддя) від тварини як *instrumentum semivocale* (обдарованого голосом знаряддя) і від неживого знаряддя праці як від *instrumentum mutum* (німого знаряддя). Але самий робітник дає відчуття тварині і знаряддю праці, що він не подібний до них, що він людина. Погано поводяться з ними і з справжньою пристрастю псуючи їх, він доходить свідомості своєї відмінності від них. Тому економічний принцип такого способу продукції є застосовувати тільки найгрубіші, найнезграбніші знаряддя праці...” (Капітал, т. I, с. 134, пр. 17).

²⁾ „В історії відомі тільки два моменти, подібні до тої боротьби, яка відбувається тепер у Парижі — війна рабів у Римі і ліонське повстання 1834 р.” (К. Маркс і Ф. Енгельс, 23—24 юнія в Парижі, Соч., т. VI, с. 211, ГИЗ, 1930). „Вся история полна непрерывных попыток угнетенных классов свергнуть угнетение. История рабства знает на многие десятилетия тянувшиеся войны за освобождение от рабства...” (Ленин, О государстве, т. XXIV, с. 371).

„История народов знает немало революций... Революция рабов ликвидировала рабовладельцев и отменила рабовладельческую форму эксплуатации трудящихся...” (И. Сталин, Речь на первом съезде колхозников-ударников 19. II 1933).

дою своєю дрібного, де окремі індивідуальні виробники були поєднані лише механічно, на засадах простої кооперації або спільного співжиття, також не сприяли утворенню класової свідомості рабів.

Бувши безсилі сами по собі, раби тим більше не могли повести за собою інші суспільні верстви. Що могли вони протипоставити наявним відносинам, крім простої перестановки шарів суспільства або, на кращий випадок, повернення його до передкласового ладу, до варварства, що тоді було рівнозначне й занепадові цивілізації? До того ж, самий факт існування рабської праці породжував у суспільстві презирливе ставлення до праці взагалі, у наслідок чого утворювався загальний потяг не до звільнення праці, а до звільнення від праці, — потяг, що не міг не захопити й рабів, отруюючи і їхню свідомість звичайною для рабовласницької громади пошестю паразитизму. З такою психологією було важко боротися і ще важче перемагати¹⁾.

Як наслідок, раби придатні лише для коротких вибухів або спорадичних роздрібнених і стихійних виступів, або до того пасивного протесту проти існуючого ладу, що виявився в різних містичних сектах і, нарешті, породив християнство²⁾.

У своїх виступах раби не завжди поодинокі. Коли вони були відділені цілою безоднею від рабовласників, то цього не можна сказати про відносини між ними та нижчими шарами „привілейованої меншості“ античних громадян. Ця бо „привілейована меншість“ мала в своїх лавах і такі елементи,

¹⁾ „В сучасному світі, коли не індивідуальне, то в усякому разі національне багатство росте разом із ростом праці, а в античному світі воно росло разом із підвищеними національними лінощами“ (К. Маркс і Ф. Енгельс, Британская армия, Соч., т. XI, с. 407, ГИЗ, 1924).

В античній громаді „матеріальна продуктивна праця має на собі тавро рабства і на дню працю дивляться як на п'єдестал для празних громадян (К. Маркс, Теории прибавочной стоимости, т. I, с. 266, Л., 1923).

„Там, де рабство є панівна форма продукції, там праця стає рабською діяльністю, тобто чимось безчесним для вільних людей. Через це закривається вихід із такого способу продукції“ (Ф. Енгельс, Дialectика природы, с. 60, ГИЗ, 1930).

²⁾ Ф. Енгельс, О происхождении христианства, Из истории первоначального христианства.

що своїм становищем мало чим відрізнялися від рабів. То були різні категорії вільних працівників — селяни, ремісники, чорнороби, *plebs urbana* в Римі, *poors whites* в рабовласницьких штатах Північної Америки. Всі вони, належачи до категорії привілейованих, ставилися до рабів з більшим чи меншим презирством, тим більше, що соціальна різниця тут була дужча через різницю племінну й культурну. Проте, їх могла поєднувати з рабами спільна ненависть до справді привілейованої верхівки суспільства, представників його економічно заможної й політично сильної частини. Абсолютної солідарності їх з рабами не могло бути, проте в окремих випадках вони виступали вкупі з ними. Певним стимулом до цього міг бути й той факт, що рабовласницька продукція, збагачуючи небагатьох, руйнувала переважну більшість суспільства, перетворюючи незалежних дрібних продуцентів на пауперів, люмпенпролетаріат, „пенсіонерів держави“.

Так чи інакше, всупереч твердженням К. Каутського й М. Вебера ¹⁾, антична історія дає багато прикладів, з одного боку, участі рабів у громадянських війнах, з другого — вільних громадян у рабських повстаннях. Можна пригадати участь сіцилійських ремісників та чорноробів у повстанні Евна, 131 р.; заклик до повстання рабів за часів руху Гракхів; участь рабів у Суллових проскрипціях, у боротьбі між Помпеем та Октавіаном, у так званій змові Катіліни, у мітрідатських війнах, раніше в пелопонеських тощо.

В новій історії ми маємо ще виразніші зразки такого спільного виступу рабів з вільними в подіях громадянської війни в Америці 1861—1865 рр., в аболіціоністському русі, русі антислеверистів. Проте, тут активність вільних була значно більша ніж рабів, чого не можна сказати про античність. У всякому разі революційна активність рабської маси і тут і там була дуже обмежена, коли не говорити про поодинокі випадки. „Переможних рабських повстань історія не знає“, і коли, нарешті, рабство зникло, вірніше, зник рабський спосіб продукції, то не в наслідок самих тільки повстань рабів.

¹⁾ Див. попередні розділи.

Рабовласницький спосіб продукції мусів зникнути тому, що йому властиві були внутрішні суперечності, перемогти які він був не в силі. Ці суперечності в цілому сходять до тої головної суперечності, що є причина розкладу кожної формації і заміни її іншою — суперечності між продуктивними силами громади і її продукційними відносинами. „На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства заходять у суперечність з існуючими продуктивними відносинами... З форм розвитку продуктивних сил ці відносини обертаються в їх пута. Тоді настає епоха соціальної революції“ (К. Маркс, К критике политической экономии, с. 46, Партиздат, 1932).

Рабство було прогресивним ступенем економічної формації суспільства, прогресивним проти родового ладу. „Там, де зберігся давній общинний побут, він скрізь, від Індії до Росії, був протягом цілих тисячоліть основою найгрубших державних форм східного деспотизму. Тільки там, де він розпався, самостійний розвиток пішов уперед, і першим кроком на шляху економічного прогресу було підсилення й розвиток продукції за допомогою рабської праці“ (Ф. Енгельс, Анти-Дюринг, с. 169). Прогресивність рабського способу продукції полягає в тому, що „рабство створило можливість ширшого поділу праці між хліборобством та промисловістю“, і тому „запровадження рабства було великим кроком уперед“ (там само).

Проте, будвши прогресом проти родового ладу, рабський спосіб продукції не мав у собі даних дальшого прогресу, дальшого розвитку продуктивних сил. Навпаки, він зумовлював стагнацію і неминучий розпад суспільства, що було засноване на рабській праці.

Рабський спосіб продукції стоїть на перешкоді розвитку продуктивних сил громади вже через надзвичайно низьку продуктивність рабської праці. Щоб примусити рабів працювати, рабовласник мусів ставити над ними цілі шереги доглядів, а це збільшувало накладні витрати, не підвищуючи вартості продукту. Раби ж так кепсько поводитися з дорученим їм знаряддям, що їм можна було давати лише найгрубші знаряддя, а це виключало можливість будьякого технічного прогресу.

Але найголовніше було те, що рабська праця завжди і всюди там, де вона є системою, витискує вільного продуцента, призводить його до пауперизації. При чому пауперизований продуцент, при рабовласницькому способі продукції, стає не пролетарем, як то є при капіталізмі, а люмпенпролетарем, „пенсіонером держави“, паразитом громади. Це цілком природно, бо наймана праця в рабовласницькому суспільстві не має попиту, і зруйнованому економічно продуцентів нічого більше не залишається, як жити паразитом, коштом цілої громади. До того ж, самий факт рабської праці, як уже зазначено вище, викликає в громаді презирливе ставлення до праці взагалі і прагнення звільнитися від усякої праці, — прагнення, що захоплює і вільних громадян, і самих рабів ¹⁾).

Пауперизація ж вільних продуцентів неминуче знижувала загальний життєвий рівень громади і, передусім, спричинялася до звуження ринку, занепаду товарообігу і товаропродукції. А це робило працю рабів, як систему, економічно не вигідною, і відділя — загальна криза рабовласницького господарства, що неминуче приводить до його загибелі, криза, що виявляється не лише в фактах життя економічного, а й політичного та культурного ²⁾).

¹⁾ Про те, що витискання з продукції вільних продуцентів — селян та ремісників у рабовласницькій громаді було головною причиною і головним симптомом її розкладу й неминучої загибелі, Маркс та Енгельс говорять дуже часто. Напр., див. Маркс і Енгельс, Фейербах, Архив К. Маркса і Ф. Енгельса, кн. I, с. 247, ГИЗ, 1924; Ф. Енгельс, Происхождение семьи, с. 120, рос. вид. 1932 р.: „Не демократія загубила Афіни, як то твердять європейські шкільні вчителі, що виляють хвостами перед монархами, а рабство, що витиснуло працю вільного громадянина...“ (те саме, сс. 151, 156); Дialectика природи, с. 60, ГИЗ, 1930: „Там, де рабство є панівна форма продукції, там праця стає рабською діяльністю, чимсь ганебним для вільних людей. Через це закривається вихід з такого способу продукції в той час як, з другого боку, треба усунути його, бо для розвитку продукції рабство є перешкода. Всяка продукція, збудована на рабстві, і всяке засноване на ньому суспільство гинуть від цієї суперечності“.

²⁾ Крім зазначеного вище, див. також Ф. Енгельс, О происхождении христианства (Некролог Бруно Бауера), Из истории первоначального христианства.

Низька продуктивність рабської праці і низький технічний рівень рабовласницького господарства, економічна руйнація вільних продуцентів і занепад товарового обігу, — ось головні причини занепаду рабовласницької системи, а не такий зовнішній факт, як припинення завойовницьких воєн через ті чи ті причини, як уважає К. Каутський, а за ним і дехто з наших авторів¹⁾. Війни постачали рабів остільки, оскільки античне господарство ставило попит на них. Коли ж рабська праця перестала бути рентабельною, почали відпускати рабів на волю, садити їх на землю як колонів тощо, і війни для здобування рабів стали непотрібні. До того ж і взагалі не тільки війна була джерелом постачання рабського ринку. Крім війни, тут грали певну роль інші факти: продаж батьками своїх дітей, закабалення за борги, кари за злочини тощо. Війна ж набуває характеру систематичного полювання на рабів лише за певних економічних умов, лише тоді, коли рабська продукція стає головною базою суспільного господарства. Пояснювати кризу рабовласництва припиненням завойовницьких воєн або розглядати війну як головне джерело рабства в античному світі рівнозначне поясненню кризи рабовласницько-плантаторського господарства в Північній Америці заборонаю або обмеженням міжнародної торгівлі африканськими неграми, а самий факт існування того господарства — поясненню фактом работоргівлі або піратства у Золотого Берега, без будьяких дальших застережень.

Причиною загибелі рабовласницької формації, як і всякої іншої, була внутрішня криза, що виникла в цій формації в наслідок властивих їй унутрішніх суперечностей. Проте, звичайно, її загибель не сталася якось автоматично, тільки в наслідок сутички стихійних сил. І нова формація, феодальна, так само не виросла з неї в наслідок повільної еволюції, як то вважають буржуазні історики. К. Каутський, припускаючи загибель античної культури, заперечує, проте, революційний характер загибелі і революційний характер породження феодалізму.

¹⁾ К. Каутський, *Die materialistische Geschichtsauffassung*; Мишулін, *Воспроизводство в античной формации*, ГАИМК, Л., 1932; Ковалев, *Учение К. Маркса и Ф. Энгельса об античном способе производства*, ГАИМК, Л., 1932.

Каутський допускає лише одну соціальну революцію у світовій історії, революцію буржуазну, що утворювала шлях капіталістичному розвитку Європи. Але такий погляд не відповідає Марксовій науці про соціальну революцію, про зміну суспільних формацій через соціальну революцію, — науку, що знайшла собі дальший розвиток у В. І. Леніна. За цією наукою немає жодних підстав обмежувати соціальну революцію революцією буржуазною, а роль соціальної революції — ліквідацією феодалізму і очищенням шляху для капіталізму. Рабовласницька формація, як і всяка інша, перейшла в другу формацію тільки через соціальну революцію, як то конкретними фактами довів Ф. Енгельс. І хоча раби сами по собі були безсилі здійснити цю революцію, проте вони, часом несвідомо, були головними рушіями її. Систематичним, хоча найчастіше тільки пасивним опором рабовласникам, що виявлявся у найрізноманітніших формах, від саботажу до збройного повстання, вони поступово розхитали основи рабовласницької системи, з тим, щоб у спілці з колонами та германськими варварами, які були носителями вже іншого способу продукції, остаточно повалити її. В цьому розумінні можна говорити про те, що рабовласницька формація була знищена революцією рабів, як висловився І. В. Сталін в своїй промові на I з'їзді колгоспників ¹⁾).

¹⁾ Речь на I всесоюзном съезде колхозников-ударников 19. II 1933 г.

Див. також Енгельс, Происхождение семьи, с. 151, цит. вид.: То був безвихідний тупик, у який попав римський світ: рабство стало економічно неможливе, до праці вільних морально ставилися з презирством. Перше вже на могло, друга ще не могла стати основною формою суспільної продукції. Вивести з цього становища могла тільки повна революція". Також — Дialeктика природы, с. 60.

Ленин, О государстве, т. XXIV ², с. 368: „Мы имеем в истории человечества десятки и сотни стран, переживавших и переживающих сейчас рабство, крепостничество и капитализм. В каждой из них, несмотря на громадные исторические перемены, которые происходили, несмотря на все политические перипетии и все революции, которые были связаны с этим развитием человечества, с переходом от рабства через крепостничество к капитализму и к теперешней всемирной борьбе против капитализма, — вы всегда видите возникновение государства". В. І. Ленін говорить тут про різні революції, що були зв'язані з розвитком людності, з переходом від однієї суспільної формації до другої. Критику поглядів Каутського та Ковальова в цьому питанні див. у розділі „Проблема занепаду античної формації“.

Знищення рабовласницької формації не було знищенням рабства. Рабство бо існувало і до неї, і після неї, хоч тільки за цієї формації воно знайшло собі класичний вираз. Рабовласницьку ж формацію, в її розвиненому виді, ми спостерігаємо в світовій історії лише в античному, грецько-римському, суспільстві. Там тільки рабство було головною базою суспільного життя; там рабська праця витиснула працю вільних продуцентів; там же на базі рабовласницьких відносин виросла надбудова рабовласницької держави і своєрідної рабовласницької культури, матеріальної і духовної. Одне слово, лише в античному суспільстві кожний факт суспільного життя носив у собі відбиток, безпосередній чи посередній, рабовласницьких відносин. В інших формаціях рабство може грати більшу чи меншу роль, займаючи більше чи менше місце у суспільному житті, але ніколи воно само собою не визначає там цілої економічної структури з тією системою надбудов, що над нею побудована. Спробуємо, наприклад, відняти від античного суспільства рабство, і від нього нічого не залишиться в його специфічності, від Парфенона до Колізея, від Платона до Сенеки, від Перікла до Цезаря. Віднімімо рабство від феодалізму, і ніщо абсолютно не зміниться: залишиться ієрархія чинів і власності, васалітет, імунітет, римський папський престол і все те, без чого ми не можемо уявити собі феодалізму. Віднімімо рабство в родовій громаді, і перед нами залишиться той же родовий лад у всіх характерних його ознаках, з його колективною власністю на засоби продукції, з його примітивною демократією, культом предків тощо. Єгипетські фараони будували б свої піраміди і зрошувальні споруди без своїх домашніх рабів, так само як київські князі і без своїх холопів провадили б полюддя та відправляли каравани хутра та воску до Візантії. Антична ж торгівля, антична демократія, антична філософія і містечтво були б абсолютно неможливі і немислимі без рабської праці, без цілої системи рабовласницького господарства. „Без рабства не було б грецької держави, грецького містечтва й науки; без рабства не було б і Рима...“ (Ф. Енгельс, Анти-Дюринг, с. 169, ГИЗ, 1931).

Оскільки все коріння європейської культури вийшло з культури античної, то й рабовласницький спосіб продукції, що був

соціально-економічною базою цієї культури, можна розглядати як один з перших етапів загальноєвропейського історичного розвитку. „Ми не повинні забувати, — каже Енгельс, — що весь наш економічний, політичний і розумовий розвиток вплив із такого попереднього стану, при якому рабство було настільки ж потрібне, як і загальновизнане. В цьому розумінні ми маємо право сказати, що без античного рабства не було б і сучасного соціалізму“ (Анти-Дюринг, с. 169).

Таку ж думку проводить і В. І. Ленін у своїй лекції „О государстве“: „Развитие всех человеческих обществ в течение тысячелетий во всех без изъятия странах показывает нам общую закономерность, правильность, последовательность этого развития таким образом, что в начале мы имеем общество без классов — первоначальное патриархальное, первобытное общество, в котором не было аристократов; затем общество, основанное на рабстве, общество рабовладельческое. Через это прошла вся современная цивилизованная Европа — рабство было вполне господствующим 2 тысячи лет тому назад. Через это прошло громадное большинство народов остальных частей света... Рабовладельцы и рабы — первое крупное деление на классы...“ (т. XXIV², с. 366) Отже рабство цілком панувало в суспільстві дві тисячі років тому, тобто в античному світі; проте, кожна громада в своєму історичному розвитку проходить через етап свого поділу на два антагоністичні класи, — робітників і рабів, і цей саме поділ є перша форма класової диференціації взагалі. Хоч не в кожній конкретній історичній громаді рабство було домінуючою формою суспільних відносин, базою виробництва і всіх зв'язаних з нею побудов, як то було в античній Греції та Римі.

„У наименее развитых народов — продолжает В. І. Ленін — следы рабства остались еще и теперь, и учреждения рабства, например в Африке, вы найдете и сейчас“ (там само). Рабство ж широко практикувалося в геть усіх капіталістичних колоніях до найновіших часів, — це було відверте рабство. Приховане рабство практикується в колоніях ще й тепер, у різних його формах. І лише соціальна революція, знищуючи класовий поділ суспільства взагалі, знищує остаточно й рабство, — і в чистій його формі, і у всяких інших, чи воно проводиться

в ім'я цивілізації капіталістичними культуртрегерами у залежних народів колоніальних країн, чи залишається там як пережиток примітивних відносин, чи виступає у виді „вільного рабства“ найманої праці в самих капіталістичних країнах.

„Револуція рабів ліквідувала рабовласників і скасувала рабовласницьку форму експлуатації трудящих“, — говорить т. Сталін. Проте, революція рабів, як і всі інші попередні революції, відмінно від Жовтневої, пролетарської, соціалістичної революції, не скасувала самої експлуатації як такої, а лише замінила одну форму рабства другою. „История народов знает немало революций. Они отличаются от Октябрьской революции тем, что все они были односторонними революциями. Сменялась одна форма эксплуатации другою, но сама эксплуатация оставалась. Сменялись одни эксплуататоры и угнетатели другими эксплуататорами и угнетателями, но сами эксплуататоры и угнетатели оставались. Только Октябрьская революция поставила себе целью — уничтожить всякую эксплуатацию и ликвидировать всех и всяких эксплуататоров и угнетателей... Только наша советская революция, только наша Октябрьская революция поставила вопрос так, чтобы не менять одних эксплуататоров на других, не менять одну форму эксплуатации на другую, — а искоренить всякую эксплуатацию, искоренить всех и всяких эксплуататоров, всех и всяких богачей и угнетателей и старых и новых“ (И. В. Сталин, Речь на съезде колхозников, 1933).

Альберт Филд
Библиотека АН-УРБ

ЗМІСТ

I. Античність як суспільна формація	3
II. Проблема походження античного способу продукції	21
III. Проблема занепаду античного способу продукції	50
Рабство як економічна і соціальна категорія	85

Уповнов. Київ. Облліту № 356. Вид. № 13. Ф пап. 62 × 94. Вага паперу 378 кг. Друк. зн. в 1 друк. арк. 75 000. Арк. 3,5. Тираж 1000 + 25, Зам. № 509.
Здано до друку 26.IV 1934 р, підписано до друку 14/VI 1934 року.

3, 24 (1986)

Ціна 2-крб. 50 коп.

Р
1 5534

8547

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

К. ШТЕПА

МАРКС, ЕНГЕЛЬС

I

ПРОБЛЕМИ АНТИЧНОГО СПОСОБУ
ПРОДУКЦІЇ

Друкарня-літографія Всеукраїнської Академії Наук у Києві

ВИДАВНИЦТВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
КИЇВ • 1934